

35. Κατὰ τὰ ἤδη εἰρημένα πάντα τὰ πρότερα φιλοσοφήματα ἐνυπάρχουσιν ἐν τῷ συστήματι τοῦ Ἐγγέλου καὶ κρίνονται κατὰ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ¹. Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος σύστημα διατείνεται ὅτι ἐπετέλεσε μέγα καὶ ἱστορικὸν ἔργον, ὅτι προσέλαβε δηλονότι καὶ ἀφωμοίωσε πάντα τὰ στοιχεῖα καὶ μέρη τῆς ἀληθείας, ὅσα φαίνονται ἐν τῇ ἀναπτύξει κεχωρισμένα καὶ πρὸς ἄλληλα ἀντιμαχόμενα, καὶ ἐθεώρησεν αὐτὰ ὡς ἀναγκαίας μορφὰς τῆς ἀναπτύξεως· συνήνωσε πάντα ταῦτα εἰς μίαν ὁλότητα καὶ καθώρισεν ἐκάστῳ αὐτῶν ἣν ἔχει ἐν τῷ ὅλῳ θέσιν. Ἀναμφιλέκτως δὲ τὸ ἐπίτευγμα τοῦ Ἐγγέλου εἶναι μέγα καὶ ἀθάνατον, διότι ἠδυνήθη διὰ τῆς ὑπερφυοῦς αὐτοῦ διανοίας νὰ ἐπεξεργασθῇ καὶ διατάξῃ εἰς σύστημα ὅλην τὴν νοητὴν ὕλην τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας· κατώρθωσεν, ὅπως τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν φιλοσοφημάτων μετὰ τῶν ἀντιθέσεων αὐτῶν οἰκειωθῇ καὶ καταστήσῃ μέρη συστατικὰ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ μεγάλου συστήματος, ὅπερ ἀπέφηνεν ὡς τὴν ἀκροτάτην ἀλήθειαν.

36. Κατασπᾶται τις ἰσχυρῶς καὶ ἀναγκάζεται εἰς θαυμασμὸν πρὸς τὸ ὅλον, ὅσον καὶ ἂν διαφωνῇ πρὸς τὰ μέρη καὶ τὰς λεπτομερείας. Βεβαίως δὲν δύναται τις νὰ ἐγκρίνῃ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς λογικὰς κατηγορίας καὶ ὅτι ἡ διαδοχὴ τῶν φιλοσοφημάτων εἶναι παράλληλος πρὸς τὴν διαδοχὴν τῶν κατηγοριῶν². Τοιαύτη παραλληλία καὶ ἀντιστοιχία, τοιαύτη συμφω-

μείνη. Τὸ αὐτὸ θὰ συμβῇ καὶ εἰς τὸ πολίτευμα, ὅπερ ἐκρίθη ὡς τὸ ἄριστον καὶ τελειότατον· καὶ τὸ μοναρχικὸν τῆς πολιτείας εἶδος ἐπάναγκες σὺν τῷ χρόνῳ νὰ μεταβληθῇ, νὰ μεταπέσῃ εἰς ἄλλο. Ἐνὶ λόγῳ τὸ προκείμενον φιλοσόφημα ὑπέθηκε βάσιν καὶ κατέβαλεν ἀρχήν, ἣτις δὲν ἐπιτρέπει οὐδὲ δικαιολογεῖ τὴν συντηρητικότητά· ἐκ τοῦ ἐναντίου ἀπαιτεῖ τὴν καινοτομίαν καὶ ὁδηγεῖ κατὰ λογικὴν ἀκολουθίαν ἀπὸ μεταβολῆς εἰς μεταβολήν. Εἶναι δ' εὐδηλον ὅτι ἡ ποθουμένη παραμονὴ τοῦ συντελεσθέντος ἀρίστου καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ οἰκείου νόμου ἀπαιτούμενη κίνησις καὶ μεταβολὴ εἶναι πράγματα ἠκιστα πρὸς ἄλληλα σύμφωνα.

¹ Ἐντεῦθεν νοεῖται ἡ αἰτία, δι' ἣν ὁ Ἐγγελος μεγάλως ἐπαινεῖ τὸ σύστημα τοῦ Ἡρακλείτου· ἐν ἐκείνῳ ἤδη εὐρίσκει κρατοῦσαν τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀρχήν, τὴν ἐνότητα τῶν ἀντιθέσεων. Οὐχ ἤττον ἐξαιρεῖ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, πρὸς ὃν προσεγγίζει πολλῶ μᾶλλον ἢ πρὸς τὸν Πλάτωνα, παρατηρῶν περὶ αὐτοῦ ὅτι «διὰ τῶν ἰδεῶν ἀνέφξε τὸν νοητὸν κόσμον· ὁ κόσμος ὅμως οὗτος δὲν ὑπάρχει πέρα τοῦ αἰσθητοῦ, ἐν τῷ οὐρανῷ, ἐν ἄλλῳ τινὶ τόπῳ, ἀλλ' εἶναι ὁ αἰσθητὸς κόσμος» (18, 199). Ἐγκρίνει δὲ καὶ ἀσπάζεται τὸν πυρῆνα τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, τὴν ἐννοιαν τῆς ἐντελεχείας.

² Ἡ παλαιότερα, φέρ' εἰπεῖν, φυσιολογία τῶν Ἰώνων ἢ τὴν πρώτην καὶ ἀρχέγονον ὕλην τῶν ὄντων ζητοῦσα ἀντιστοιχεῖ κατὰ τὸν Ἐγγελον πρὸς τὴν κατηγορίαν τοῦ εἶναι· ἡ φιλοσοφία τῶν Ἑλεατῶν ἢ τὸν αἰσθητὸν κόσμον ὡς ἀπλοῦν φάσμα ἐρμηνεύουσα ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν κατηγορίαν τοῦ μὴ εἶναι.

νία τῶν ἐπὶ μέρος συστημάτων πρὸς τὰς κατηγορίας τῆς Λογικῆς δὲν δικαιολογεῖται ὑπὸ τῶν πραγμάτων οὐδὲ δύναται νὰ ὑποστηριχθῆ ἄνευ βεβιασμένης καὶ αὐθαιρέτου τινὸς ἐκδοχῆς τῆς παραδεδομένης ὕλης τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας εἴτε ἐν τῇ ἔρμηνείᾳ εἴτε ἐν τῇ χρονικῇ κατατάξει αὐτῆς¹. Ἄλλὰ πῶς ὅμως ἄφ' ἑτέρου νὰ μὴ θαυμάσω-

ῆ δὲ φιλοσοφία τοῦ Ἡρακλείτου ἢ θεωροῦσα πάντα ὡς ἐν ἀδιαλείπτῳ διατελοῦντα ῥοῆ πρὸς τὴν τοῦ γίγνεσθαι.

¹ Ὁ Zeller ἤδη ἐντόνως ἀπέκρουσε τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον, καθ' ὃν ἡ ἱστορικὴ διαδοχὴ τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν λογικὴν διαδοχὴν τῶν ἐννοιῶν, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὰς θεμελιώδεις αὐτῶν ἀρχάς. Ὁ τοιοῦτος ἰσχυρισμὸς, λέγει, συγχέει δύο διάφορα πράγματα, τὴν Λογικὴν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας, ὧν ἐκείνη μὲν ἔργον ἔχει κατὰ τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Ἐγγέλου νὰ παραστήσῃ τοὺς καθαρὸς τῆς νοήσεως διορισμοὺς καθ' ἑαυτοὺς αὕτη δὲ τὴν ἐν χρόνῳ ἀνάπτυξιν τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας. Ἄν ἡ πορεία τῆς ἑτέρας συνέπιπτε πρὸς τὴν τῆς ἄλλης, ἡ σύμπτωσης αὕτη θὰ προϋπέθετεν ὅτι λογικοὶ ἢ ἀκριβέστερον ὄντολογικοὶ διορισμοὶ μόνον ἀποτελοῦσι τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον πάντων τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων καὶ ὅτι ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἱστορίας προκύπτουσιν οἱ διορισμοὶ οὗτοι ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἀφετηρίας καὶ ἐν τῇ αὐτῇ ἀκολουθίᾳ, ὡς ἐν τῇ λογικῇ κατασκευῇ τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν. Ἄλλὰ τοῦτο δὲν συμβαίνει. Ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι λογικὴ ἢ ὄντολογία μόνον ἀλλ' ἔχει ὑπόθεσιν τὴν ἀλήθειαν καθόλου. Τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα δεικνύουσι τὰς μέχρι τοῦδε γενομένας ἀποπείρας πρὸς συγκρότησιν ἐπιστημονικῆς περὶ κόσμου θεωρίας· τὸ περιεχόμενον ἄρα αὐτῶν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναγάγωμεν εἰς λογικὰς μόνον κατηγορίας χωρὶς νὰ ἀπογυμνώσωμεν τοῦτο τὸν ἴδιον χαρακτήρα καὶ νὰ διαλύσωμεν εἰς ἀοριστίαν. Προστεθῆτω ὅτι ἡ μὲν θεωρητικὴ λογικὴ ἄρχεται ἀπὸ τῶν μάλιστα ἀφηρημένων ἐννοιῶν καὶ καταλήγει εἰς μᾶλλον συγκεκριμένους διορισμοὺς ἢ δὲ ἱστορικὴ ἀνάπτυξις τῆς φιλοσόφου διανοήσεως ἐκ τοῦ ἐναντίου ἄρχεται ἀπὸ τῆς παρατηρήσεως τοῦ συγκεκριμένου (κατὰ πρῶτον τῆς ἐξωτερικῆς φύσεως εἶτα δὲ καὶ τοῦ ἀνθρώπου) καὶ μόνον βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἄγει εἰς τὰς λογικὰς καὶ μεταφυσικὰς ἀφαιρέσεις. Καὶ ὁ νόμος δὲ τῆς ἀναπτύξεως εἶναι ἐν τῇ λογικῇ διάφορος τοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ἐν μὲν τῇ λογικῇ κρατεῖ ἡ ἐσωτερικὴ σχέσις τῶν ἐννοιῶν, οὐδεὶς δὲ γίνεται λόγος περὶ χρονικῆς σχέσεως αὐτῶν· ἐν δὲ τῇ ἱστορίᾳ πρόκειται περὶ τῶν σὺν τῷ χρόνῳ τελουμένων μεταβολῶν ἐν ταῖς δοξασίαις τῶν ἀνθρώπων. Ἡ πορεία ἀπὸ τοῦ προτέρου εἰς τὸ ὕστερον γίνεται ἐκεῖ μὲν κατὰ λογικὰς μόνον ἀρχὰς ἐνταῦθα δὲ κατὰ ψυχολογικὰ ἐλατήρια· ἐνταῦθα δηλαδὴ ἐκ τῆς παραδοθείσης κληρονομίας παράγεται νέον τι ἀναλόγως τῆς κατανοήσεως ἐκείνης, ἀναλόγως τοῦ τρόπου τῆς διανοήσεως τοῦ φιλοσοφοῦντος, τῆς πείρας, τῶν γνώσεων, τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν βοηθημάτων αὐτοῦ. Πλὴν τῆς παραδοθείσης διδασκαλίας ἀσκοῦσι μεγάλην ἐπίδρασιν αἱ περιστάσεις καὶ αἱ ἔνδεια τοῦ πρακτικοῦ βίου, τὰ θρησκευτικὰ διαφέροντα, ἢ κατάστασις τῆς ἐμπειρικῆς γνώσεως καὶ τῆς γενικῆς μορφώσεως.

Τούτων οὕτως ἐχόντων οὐδὲν φιλοσοφικὸν σύστημα εἶναι τοιοῦτον, ὥστε

μεν τὴν ὑπέροχον καὶ εὐστοχωτάτην τοῦ Ἐγγέλου θεωρίαν περὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἱστορίας αὐτῆς; Κατὰ τὴν βαθεῖαν καὶ εὐρουτάτην ἀντίληψιν αὐτῆς ἕκαστον φιλοσόφημα ἀποτελεῖ σπουδὴν ὅπως συναγάγη εἰς τὸ αὐτὸ καὶ καταστήσῃ συνειδητὸν ὅλον τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον, εἰς ὃ ἔφθασεν ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμὸς ἐν τῇ οἰκείᾳ βαθμίδι τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ. Καὶ ὑπάρχει μὲν συμφυῆς ἢ διεξαγωγὴ τῆς σπουδῆς ταύτης πρὸς τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τοῦ φιλοσόφου καὶ τὴν προσωπικὴν κατάστασιν αὐτοῦ ἀλλὰ πάντοτε ὁμως καὶ κατ' ἀφυκτον ἀνάγκην τὸ περιεχόμενον τοῦ συστήματος συνάπτεται πρὸς τὰ διανοήματα τὰ ἀποτελοῦντα τὴν σύγχρονον μόρφωσιν. Οὕτως ἕκαστον φιλοσόφημα προέρχεται μὲν ἐξ ὠρισμένου προσώπου καὶ φέρει τὴν σφραγίδα τῶν τρόπων τοῦ εἰσηγητοῦ αὐτοῦ ἀλλ' ἅμα εἶναι οἶονεὶ ὁ ὠριμος καρπὸς τῆς οἰκείας χρονικῆς περιόδου εἶναι συναφὲς πρὸς τὰς κρατούσας τάσεις ἐν τῇ θρησκείᾳ καὶ τῇ πολιτείᾳ, τῇ τέχνῃ καὶ τῇ ἐπιστήμῃ· ἐξαγγέλλει τὸν διανοητικὸν καὶ ἠθικὸν βίον τοῦ ἐν ᾧ ἀναπτύσσεται λαοῦ καὶ ἐνὶ λόγῳ κατοπτρίζει τὸ «σύγχρονον πνεῦμα». Ἀκριβεστέρα ἔννοια καὶ τελειότερα εἰκὼν εἶναι δύσκολον νὰ δοθῇ εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς. Ἐὰν δ' ἐνθυμηθῶμεν ὅτι ὁ Ἐγγελος εἰσηγήσατο καὶ ἐφήρμοσε τὴν ὀρθὴν τῆς ἐρεῦνης μέθοδον, ἣτις ἐγκείται ἐν τῇ αὐστηρᾷ διακρίσει καὶ τῇ ἀντικειμενικῇ τῶν συστημάτων ἀπεικονίσει ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν¹, θέλο-

ἢ ἀρχὴ αὐτοῦ νὰ ἐκφράζηται διὰ τινος καθαρῶς λογικῆς ἐννοίας, καὶ οὐδὲν ἐσχηματίσθη ἐκ τῶν προγενεστέρων μόνον κατὰ τὸν νόμον τῆς λογικῆς προόδου. Συντόμως εἰπεῖν, ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὸ λογικὸν σχῆμα, ὅπερ θέλει νὰ κατασκευάσῃ ἐκ τῶν προτέρων ὁ Ἐγγελος (Zeller ἐν τοῖς «Jahrbücher der Gegenwart» 1843, σελ. 209 ἐξ. καὶ ἐν τῇ «Philosophie der Griechen» 1¹, 9 ἐξ.).

¹ Ταυτίσας ὁ Ἐγγελος τὴν φιλοσοφίαν πρὸς τὴν ἱστορίαν αὐτῆς ἐδημιούργησε πρῶτος αὐτὸς τὴν φιλοσοφίαν τῆς φιλοσοφίας ἢ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, τουτέστι τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ὡς φιλοσοφίας καὶ ἐθεμελίωσεν αὐτὴν ἐπὶ στερεῶν βάσεων. Ἀποδοκιμάζων δὲ τὸν τέως κρατοῦντα τῆς ἐρεῦνης τρόπον δεικνύει ὅτι οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ προσήκει νὰ ἀσκῆται τόσον ἡ ἱστορικὴ μέθοδος ὅσον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας. Πρέπει δηλαδὴ νὰ διακρίνῃται καὶ διαστελλῶνται τὰ διανοήματα φιλοσόφου τινὸς ἀπὸ τῶν ἀναπτύχθεντων ὕστερον, νὰ ἀποφεύγηται ἡ σύμφυρις καὶ ἡ εἰς ἕκαστον φιλόσοφον ὑποβολὴ ἀλλοτριῶν ἢ μεταγενεστέρων δοξασιῶν. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται ἡ ἀντικειμενικὴ τῶν πραγμάτων ἐκθεσις, ἡ ἐπιμελὴς χρῆσις τῶν πηγῶν καὶ ἡ ἐπανάληψις τῶν «ιδίων λόγων» τοῦ ἐξεταζομένου φιλοσόφου. Τοιαῦτα διδάξας ὁ Ἐγγελος ἔτεμε τὴν ὀρθὴν ὁδόν, ἣν ἐπορεύθησαν ὕστερον μεγάλοι τῆς φιλοσοφίας ἱστοριογράφοι, ὡς ὁ Ἐδουάρδος Erdmann, ὁ Ἐδ. Zeller, ὁ Kuno Fischer.

μεν νοήσει καλῶς ὅποσον πολυτίμους προσήνεγκεν εἰς τὴν φιλόσοφον ἱστοριογραφίαν ὑπηρεσίας.

37. Ἐκ τῶν εἰρημένων καθίσταται εὐδηλον ὅτι τὸ φιλοσόφημα τοῦ Ἐγγέλου δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ κατὰ τινὰ τρόπον ὡς «σύστημα τῆς ταυτότητος», διότι ταυτίζει τὸ νοεῖν καὶ τὸ εἶναι καὶ δὴ κατὰ πολλαπλὴν ἔννοιαν: α) τὰ ὄντα εἶναι οἷά περ νοοῦνται¹. β) οἱ ὑποκειμενικοὶ τύποι τῆς νοήσεως εἶναι ἅμα καὶ ἀντικειμενικοὶ τύποι τῆς ὑπάρξεως· γ) φύσις καὶ πνεῦμα εἶναι κατὰ βάθος τὸ αὐτό, τουτέστιν εἶναι βαθμίδες, ἃς διέρχεται τὸ Ἀπόλυτον ἐν τῇ ἀναπτύξει αὐτοῦ². Οὐχ ἦττον δύναται νὰ ὀνομασθῇ καὶ σύστημα ἀνελίξεως, διότι διδάσκει μετὰ τοῦ Ἡσακλείτου ὅτι οὐδὲν εἶναι ἀλλὰ πάντα γίνονται. Τὸ Ἀπόλυτον δὲν εἶναι μόνον οὐσία ἀλλὰ καὶ ὑποκείμενον, ὃν τελειούμενον διὰ τῆς ἑαυτοῦ ἀναπτύξεως³.

38. Μάλιστα δὲ καὶ κυρίως πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ ὑποτυπωθεῖσα φιλοσοφία ὡς ἰδεοκρατία καὶ, ἀκριβέστερον εἰπεῖν, ἀπόλυτος ἰδεοκρατία, διότι ἀποφαίνει πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ ὡς ζωὴν τῆς ἰδέας καὶ ἐνορᾷ ἐν πᾶσι παροῦσαν τὴν ἰδέαν· «πᾶν ὅ τι ὑπάρχει ἔχει ἀλήθειαν μόνον ἐν τῇ ἰδέᾳ, διότι ἡ ἰδέα εἶναι τὸ μόνον ὄντως ὄν». Συνάπτει δὲ στενότερα τὸ σύστημα τοῦτο τὴν ἰδεοκρατίαν τοῦ Fichte καὶ τὴν τοῦ Schelling, συμπληροῖ τὴν ἑτέραν διὰ τῆς ἄλλης καὶ σπουδάζει νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ σύνολον τῶν ὄντων ἐκ τοῦ Ἀπολύτου καὶ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀπολύτου. Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ κατέβαλεν ὁ Ἐγγελος μεγάλην καὶ θαυμαστὴν σπουδὴν καὶ ἐγένετο ὁ ἰδρυτὴς φιλοσοφήματος, ὅπερ προσ-

Λυπηρὸν δὲ ὅτι τὴν ὑπὸ τοῦ ὑπερόχου Γερμανοῦ φιλοσόφου εἰσηγηθεῖσαν εὐστοχον καὶ ὀρθὴν μέθοδον παρορῶσιν, ὡς μὴ ὄφελεν, οἱ πλείστοι τῶν νεωτέρων.

¹ Ὅ τι ἀναπτύσσεται ἐν τῷ κόσμῳ εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἡ θεία ἰδέα, ἡ θεία νόησις.

² Ἡ ταυτίζουσα θεωρία τοῦ Schelling διαφέρει τῆς τοῦ Ἐγγέλου. Κατ' ἐκείνην ἡ φύσις καὶ τὸ πνεῦμα τάττονται παρ' ἄλληλα ὡς ἰσοδύναμα, κατὰ δὲ ταύτην ἡ φύσις ἔχει, ὡς καὶ παρὰ τῷ Fichte, δευτερεύουσαν καὶ ὑπηρετικὴν θέσιν· τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ ὑπερτάτη ἀποκάλυψις τοῦ Ἀπολύτου. Ἐπειτα, κατὰ μὲν τὸν Schelling τὸ πνεῦμα εἶναι συνειλεγμένη φύσις κατὰ δὲ τὸν Ἐγγελον ἡ φύσις εἶναι ἡλλοτριωμένον πνεῦμα.

³ Ὡσαύτως καὶ ἕκαστον μερικὸν εὐρίσκεται ἐν τῷ ῥῶ τῆς γενέσεως· μόνον ὡς γινόμενον δύναται νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ οἰκείου σκοποῦ, νὰ ἀναπτύξῃ τὸ ἴδιον αὐτοῦ περιεχόμενον. Τὰ παντοῖα στοιχεῖα, ὅσα περιέχει ἕκαστον ἐν ἑαυτῷ δυνάμει καὶ σπερματικῶς, πρέπει νὰ ἀναπτυχθῶσι καὶ μεταστῶσιν εἰς πλήρη ἐνέργειαν. Ἡ δὲ πορεία ἢ δι' ἀποφάσεων καὶ μονομερειῶν τελειουμένη εἶναι ὁ νόμος τῆς ἀναπτύξεως.

ἦκον εἶναι νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ τελευταία μορφή τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας, ὁ ὠριμώτατος καρπὸς τῆς ἀναπτύξεως, ἣν διῆλθεν ἡ ἰδεολογία ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Καντίου. Κατὰ τοῦτο λοιπὸν τὸ Ἐπόλυτον δὲν εἶναι, ὡς παρὰ τῷ Schelling, σταθερὸν τι καὶ ἀκίνητον ἀλλ' ἀναπτύσσεται καὶ ἀναπτυσσόμενον παράγει τὰ πεπερασμένα καὶ μερικὰ καὶ ἐν αὐτοῖς πραγματοποιῶνται· δὲν εἶναι ἀπόλυτος ταυτότης ἀλλ' ἀπόλυτον πνεῦμα, δὲν ὑπάρχει μόνον ὡς οὐσία ἀλλ' ἐπίσης καὶ ὡς ὑποκείμενον. Ὡς ἀπόλυτος ἰδέα εἶναι τὸ Ἐπόλυτον ἢ περίληψις τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν, αἵτινες φανεροῦνται ἐν πᾶσι τοῖς μερικοῖς οὐσίαι· εἶναι ἢ σύνοψις τῶν αἰδίων ἰδεῶν, αἵτινες κινουῦνται διαλεκτικῶς καὶ μεθίστανται ἀπὸ τοῦ λογικοῦ βασιλείου εἰς τὴν χώραν τῆς πραγματικῆς ὑπάρξεως. Κατὰ ταῦτα δὴ ἐν πᾶσιν ἐνυπάρχει ἡ ἔννοια, ἡ ἰδέα, ὁ λόγος· ἡ πραγματικότης πᾶσα εἶναι ὡς προῖον ἀναπτύξεως τοῦ ἀπολύτου λόγου. Ἡ ἀπόλυτος ἄρα ἰδεοκρατία καθίσταται παλλογία, καθαρῶς λογικὴ ἰδεοκρατία, ἣτις οὐδὲν ἄλλο ἀναγνωρίζει παρὰ τὴν ἀπόλυτον νόησιν. Ἡ πραγματικὴ ὑπαρξις εἶναι ἡ αὐτοκινησίαι τῆς ἐννοίας, ὁ δὲ φιλόσοφος ἔργον ἔχει μόνον νὰ ἐποπτεύῃ παιθητικῶς τὴν κίνησιν ταύτην καὶ νὰ καταγράψῃ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς. Καίτοι δὲ πᾶν λογικὸν θεωρεῖται ἐπέκεινα τοῦ χρόνου, ὅμως κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ συστήματος ἡ ἔννοια τῆς λογικῆς ἀναπτύξεως μεταβαίνει εἰς τὴν ἐννοιαν τῆς ἐν χρόνῳ ἀναπτύξεως· αἱ βαθμίδες τῆς ἐν χρόνῳ ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς βαθμίδας τῆς διαλεκτικῆς ἀναπτύξεως.

39. Ἐκ τοῦ ἐν πᾶσι κράτους τοῦ λόγου καὶ τῆς ἰδέας προέρογεται τὸ οὐσιῶδες εἰς τὸ φιλοσόφημα τοῦτο γνώρισμα τῆς αἰσιοδοξίας, εἰ καὶ μὴ παρορᾶται μηδ' ἐρμηνεύεται ἀποχρώντως τὸ ἐν τῇ φύσει ἐμφανιζόμενον ἄλογον στοιχεῖον, τὸ ἀτελὲς καὶ κακόν¹. Αὐτὸς δὲ ὁ φιλόσοφος εἶναι ἠναγκασμένος νὰ λέγῃ περὶ ἀδυναμίας τῆς φύσεως τοῦ νὰ ἐκφράσῃ καθαρῶς τὴν ἔννοιαν καὶ ἔτι πλέον νὰ ὑποβιβάσῃ τὰ καθ' ἕκαστον ἀπέναντι τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν καὶ δυνάμεων, τῶν αἰδίων ἰδεῶν, ὡς τῶν μόνων ἀξιολόγων².

¹ Ὁ Ἐγγελοσ ἀκραδάντως πιστεύει ὅτι τὸ ἔλλογον καὶ ἀγαθὸν δὲν εἶναι ἄτονον καὶ ψιλὸν ἰδεῶδες ἀλλὰ δύναμις αἰδίως πραγματοποιεμένη· ὁ κόσμος εἶναι συντετελεσμένος καὶ τέλειος. Μόνον δὲ ἡ ἀλαζονεία καὶ κουφότης τοῦ νοῦ ἀντιτάττει πρὸς τὸν παρόντα ἄλλον τινὰ κρείττονα κόσμον. Ἄλλὰ δὲν παραβλέπει πάλιν ὁ φιλόσοφος τὰς ἀτελείας καὶ κακίας τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου· ἡ δὲ ἀπόφανσις «τὸ πραγματικὸν εἶναι ἔλλογον καὶ τὸ ἔλλογον πραγματικόν», δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῆ ὡς καθαγιασμὸς τοῦ κακοῦ, διότι «πραγματικόν» δὲν εἶναι τὸ ἀπλῶς ὑπάρχον ἀλλὰ τὸ σύμφωνον πρὸς τὴν ἰδέαν.

² Τὸ κέντρον τοῦ βάρους ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ἐγγελοσ πίπτει εἰς τὰς λογι-

40. Ἡ ἐγελικὴ φιλοσοφία εἶναι ἡ συντέλεισις καὶ συμπλήρωσις τῆς ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος ἀρξαμένης ὀρθολογικῆς τάσεως τοῦ νὰ παραχθῆ καὶ ἐρμηνευθῆ ὁ κόσμος ἐκ τοῦ καθαροῦ λόγου ἐκ τῶν προτέρων καὶ μετ' ἀποδεικτικῆς βεβαιότητος¹. Ὅπως ἀναπτύσσεται ὁ κόσμος διαλεκτικῶς κατὰ λογικὴν ἀνάγκην, οὕτω δύναται διὰ τῆς αὐτῆς διαλεκτικῆς μεθόδου καὶ νὰ ἀνασυγκροτηθῆ. Ἐχομεν δηλαδὴ τὴν δύναμιν ἵνα διὰ τῆς κατὰ λόγον νοήσεως ἀναπαραγάγωμεν καὶ κατανοήσωμεν τὸν κόσμον². Καὶ πρὸς πᾶν μὲν ἰδεοκρατικὸν φιλοσόφημα εἶναι κατ' ἀνάγκην συνημμένη καὶ μοῖρᾶ τις ὀρθολογισμοῦ, ὅποτε ἀναγνωρίζεται ὡς ἰδία καὶ ὑπερτέρα πηγὴ γνώσεως ὁ λόγος. Ἀλλ' ὁ Ἐγελος τὸν ὑγιᾶ ὀρθολογισμὸν ἐνέτεινεν εἰς ἄμετρον ἀκρότητα καὶ ὑπέλαβεν ὅτι πάντα τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου τὰ πράγματα καταλαμβάνονται διὰ τοῦ λόγου³ προσέ-

κᾶς καὶ καθολικὰς δυνάμεις· τὸ καθ' ἕκαστον καὶ ἀτομικὸν ἀποβαίνει ἀπλῶς μέρος τοῦ καθολικοῦ, τοῦ μόνου ἀληθινοῦ καὶ ἀξιολόγου· τὸ προσωπικὸν καταπίπτει εἰς διάμεσον σταθμὸν καὶ ψιλὸν ὄργανον τῆς ἀπροσώπου καὶ καθολικῆς πορείας τοῦ κόσμου. Καίτοι λοιπὸν ὁ φιλόσοφος οὗτος ὁρμᾶ πρὸς τὸ συγκεκριμένον, ὅμως ἀπονέμει πραγματικότητα μόνον εἰς τὸ καθολικόν. Ὅτι εἶναι διάφορον τῆς ἐννοίας αὐτοῦ, δὲν εἶναι πραγματικὸν ἀλλὰ μηδαμινόν. Ἡ ὅλη ἐμπειρία μετὰ τοῦ μερικοῦ καὶ τυχαίου καταπίπτει εἰς μηδαμινὸν καὶ μὴ πραγματικόν.

¹ Ὁ νέος οὗτος ὀρθολογισμὸς διαφέρει τοῦ ἐν τῷ 17ῳ αἰῶνι κρατοῦντος, διότι οὐσίαν καὶ μέθοδον ἔχει τὴν «διαλεκτικὴν» εἶναι «διαλεκτικὸς ὀρθολογισμὸς». Οὐδὲν μέρος τῆς πραγματικότητος ἀπορρίπτει καὶ εἰσδέχεται τὸ πλῆθος τῆς ἐμπειρίας εἰς τὸ κράτος τῆς νοήσεως· διατείνεται ὅτι κρατεῖ τὸ συγκεκριμένον καὶ οὐχὶ τὸ ἀφηρημένον νοεῖν. Ἐνταῦθα ἡ κίνησις τῆς νοήσεως καθίσταται ὄργανον τῆς γνώσεως· συντελεῖται πρόοδος τῆς νοήσεως πέρα τῆς ἀντιφάσεως εἰς ἔνωσιν τῶν ἀντικειμένων προτάσεων. Ἡ δὲ τριαδικότης τῆς θέσεως, ἀντιθέσεως καὶ συνθέσεως, ἣν εἰσήγαγε μὲν ὁ Κάντιος εἰς τὸν πίνακα τῶν κατηγοριῶν αὐτοῦ κατέστησε δὲ ὁ Fichte σχῆμα τῆς συστηματικῆς προόδου, προσλαμβάνει ἤδη μεῖζονα σπουδαιότητα καὶ ἀξίαν. Ἡ θέσις καὶ ἡ ἀντίθεσις αἴρονται καὶ ἅμα ἀνυψοῦνται καὶ διατηροῦνται ἐν τῇ συνθέσει· αἱ μονομερεῖς δηλαδὴ προτάσεις ἀναιροῦνται ὡς μὴ ἔχουσαι καθ' ἑαυτὰς κῦρος ἀλλὰ διατηροῦνται ὅμως ὡς ἐσωτερικὰ μέρη (στιγμαὶ) τῆς ἀληθείας.

² Ὁ Ἐγελος ἀνεκαίνισε τὴν ὑπὸ τοῦ Λεϊβνιτίου εἰσαχθεῖσαν εἰς Γερμανίαν ὑπὸ δὲ τοῦ Καντίου καταπολεμηθεῖσαν νοησιοκρατίαν. Ἀλλὰ παρὰ μὲν τῷ Λεϊβνιτίῳ ἡ νοησιοκρατία ἔχει ψυχολογικὴν μορφήν (ἡ νόησις εἶναι ἡ κυρία δύναμις τῆς ψυχῆς) παρὰ δὲ τῷ Ἐγέλῳ προσλαμβάνει καθολικὸν χαρακτῆρα (ὁ νοῦς, ἡ ἐννοία, εἶναι ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων· ὁ λόγος πραγματοποιέμενος γίνεται κόσμος).

³ Ὁ Ἐγελος ἔχει, ὅσον οὐδεὶς ἄλλος, ἀκράδαντον πίστιν εἰς τὴν δύναμιν τοῦ λόγου καὶ παρατηρεῖ ὅτι ἄνευ τοιαύτης πίστεως εἶναι ἀδύνατος πᾶσα φιλοσοφικὴ ἐργασία. «Τὸ θάρρος τῆς ἀληθείας, ἡ πίστις εἰς τὴν δύναμιν τοῦ πνεύματος εἶναι ὁ πρῶτος ὅρος τῆς φιλοσοφικῆς σπουδῆς· ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ

νειμεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν καθαρὰν νόησιν μὴ διαφέρουσιν τοῦ ἀπολύτου καὶ θείου λόγου· ἐπεχείρησεν ἵνα τὰς ἐννοίας τῆς πραγματικότητος παραγάγῃ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας καὶ πάντα τοῦ κόσμου τὰ γεγονότα κατασκευάσῃ ἐκ τῶν προτέρων. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἐμελλον πᾶσαι αἱ ἐπιστιῆμαι νὰ ἀναλυθῶσιν εἰς τὴν Λογικὴν. Ὅποσον ὅμως πλημμελὲς εἶναι τὸ ἐπιχειρηθὲν τόλμημα, μαρτυρεῖ ἡ ἀκριβεστέρη μελέτη τοῦ προκειμένου συστήματος. Διότι μόνον ἡ θετικὴ καὶ πλουσία γνῶσις τῆς ἐμπειρίας ἐπόρισεν εἰς τὸν φιλόσοφον τὰς δῆθεν ἐκ τοῦ καθαροῦ λόγου παραχθείσας ἐννοίας· ἡ δὲ ἀπόπειρα τοῦ νὰ ἐρημηνευθῶσι τὰ τῆς φύσεως ἐκ τῶν προτέρων καὶ χωρὶς τῆς ἐμπειρίας ἐλέγχεται ἀσύστατος καὶ πρὸς τὰ πράγματα ἀσυμβίβαστος.

41. Ἡ ἀπόλυτος ἰδεοκρατία ἀντιμάχεται πρὸς πάντα τὰ δυϊστικὰ συστήματα, ἅτινα ἔχουσι τὸ γνῶρισμα τῆς ἀπολύτου ἀντιθέσεως καὶ ἐκλαμβάνουσιν ὡς ὅπως ἀπ' ἀλλήλων κεχωρισμένα θεὸν καὶ κόσμον, τὸ ὑπεραίσθητόν καὶ τὸ αἰσθητόν, τὸ νοεῖν καὶ τὸ εἶναι. Κατὰ τὴν δυϊζουσαν ἀρχὴν ἡ ὑποκειμενικὴ καὶ περιορισμένη τοῦ ἀνθρώπου νόησις θεωρεῖται ὡς σταθερά, τὰ δὲ φαινόμενα τοῦ κόσμου ὡς αὐτοτελῆ ὄντα· πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον ἀντιτάττεται ὁ θεὸς ὡς σταθερὰ καθολικότης, ὡς ἀντίθεσις τοῦ αἰσθητοῦ· ἡ συνάφεια τῶν ἐμπειρικῶν πολλῶν πρὸς τὴν ἐνότητα, πρὸς τὸ Ἐν, παραμένει ἄλυτον αἰνίγμα, διότι οὐδεμία ἐν αὐτοῖς ὑπάρχει ἐσωτερικὴ συμφωνία. Πρὸς τὴν τοιαύτην ἐκδοχὴν ἀντιτίθεται σφοδρῶς ὁ Ἐγγελοῦ δεικνύων ὅτι φύσις ἄνευ πνεύματος καὶ πνεῦμα ἄνευ φύσεως εἶναι ἀδιανόητα, ὅτι τὸ ἄπειρον ἐμπεριέχει ἐν ἑαυτῷ τὸ πεπερασμένον καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸ πεπερασμένον εἶναι τρόπον τινὰ στοιχεῖον τοῦ ἀπείρου. Ἄπειρον καὶ πεπερασμένον εἶναι μονομερεῖς διορισμοί, ὧν ὁ ἕτερος μεταπίπτει εἰς τὸν ἄλλον· ὁ θεὸς εἶναι καὶ πεπερασμένος, ὁ δὲ κόσμος καὶ ἄπειρος. Ὁ θεὸς λοιπὸν δὲν εἶναι ὄν ἕτερον παρὰ τὸν κόσμον ὑπάρχον. Ἡ ἰδέα καὶ ἡ φύσις καὶ τὸ πνεῦμα, ἅτινα συναποτελοῦσι τὸ πᾶν, εἶναι ὡς τρεῖς σταθμοὶ διανυόμενοι ὑπὸ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀπολύτου οὐσίας. Ἡ οὐσία αὕτη ἀναπτύσσεται ἀπὸ τοῦ εἶναι ὡς οὐσίας εἰς τὸ εἶναι ὡς ὑποκείμενον, ἀπὸ τοῦ καθολικωτάτου εἰς τὸ μάλιστα συγκεκριμένον, ἀπὸ τῆς ἰδέας διὰ μέσου τῆς φύσεως εἰς τὸ πνεῦμα. Τὸ Ἀπόλυτον, εἴτε ὡς ἰδέα εἴτε ὡς πνεῦμα σκοπεῖται, εὐρίσκεται ἐν τῷ κόσμῳ καὶ

ἐκτιμᾷ ἑαυτὸν καὶ κρίνῃ ἑαυτὸν ὡς πλείστου ἀξίον. Ἡ λανθάνουσα οὐσία τοῦ παντός δὲν ἔχει ἐν ἑαυτῇ δύναμιν ὥστε νὰ ἀντιστῇ εἰς τὴν τόλμην τῆς γνώσεως· ὀφείλει νὰ ἀποκαλυφθῇ αὐτῇ καὶ καταδείξῃ τὸν πλοῦτον καὶ τὸ βάθος αὐτῆς».

ἀναπτύσσεται ἐν αὐτῷ. Ὁ θεὸς ἀνελίττεται καὶ ἐνυπάρχει ἐν τῷ κόσμῳ, πᾶσα δὲ διάκρισις θεοῦ καὶ κόσμου αἴρεται. Εὐλόγως ἄρα δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγγέλου ὡς ἀνελικτική πανθεΐα¹.

42. Τὸν πυρῆνα τῆς ἐγγελικῆς θεωρίας ἀποτελεῖ ἡ ἔννοια τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ὑπάρξεως τῆς θεότητος². Ὁ φιλόσοφος εἶναι ἔμπλεως θρησκευτικῆς διαθέσεως καὶ βλέπει ἐν παντὶ ἀντικατοπτριζομένην τὴν ἄπειρον ἰδέαν³. Βεβαίως διαφαίνεται ἡ πρόθεσις αὐτοῦ, ὅπως χωρήσῃ πέρα τῆς ἀπλῆς πανθεΐας, οἷαν ἔχουσιν οἱ Ἰνδοὶ καὶ ὁ Σπινόζας, καὶ παραστήσῃ τὸν θεὸν οὐχὶ μόνον ὡς τὴν καθολικὴν οὐσίαν ἀλλὰ καὶ ὡς πνευματικὸν ὑποκείμενον. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη πρόθεσις δὲν ἔτυχεν εὐστόχου διεξαγωγῆς· διότι ἡ θεωρία, καθ' ἣν ὁ θεὸς ἐκ τῆς ἀρχεγόνου λογικῆς ἰδέας γίνεται διὰ μέσου τῆς φύσεως πνεῦμα, ἀντίκειται πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ θεοῦ ὡς τοῦ ἀϊδίου συντετελεσμένου. Καὶ ἐξαίρει μὲν ὁ φιλόσοφος ἐμφαντικῶς τὸ ὅτι τὸ πνεῦμα ὡς τὸ τελευταῖον εἶναι ἅμα κατ' ἀλήθειαν τὸ πρῶτον καὶ δὴ πρότερον πάσης ἀναπτύξεως ἀλλ' ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος δὲν φαίνεται ἀποχρώντως δεδικαιολογημένος. Διότι καὶ ἂν νοηθῇ ὁ θεὸς ὡς αὐτοσυνείδητος καθολικὴ προσωπικότης, ὅμως ἡ αὐτοσυνειδησία αὐτοῦ παρίσταται ὡς ἐξαρτωμένη ἐκ τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου ὡς διαμέσου ὄργάνου· ἡ αὐτογνωσία τῆς ἰδέας εἶναι συνειδήσις τελουμένη διὰ τῶν ἀνθρωπίνων πνευμάτων· ὁ θεὸς εἶναι πνεῦμα συντελούμενον διὰ τοῦ κόσμου, διὰ τῆς φύσεως καὶ τῶν πεπερασμένων πνευμάτων.

43. Αἱ θεωρίαι τοῦ Ἐγγέλου συναποτελοῦσι τέλειον καὶ ἀπηρτισμένον, μεγαλοπρεπὲς καὶ βριῖθος ἔχον σύστημα, ὅπερ συγχωνεῦσαν ἐν ἑαυτῷ

¹ Ὁ θεὸς παρίσταται ὡς ἡ λογικὴ ἔννοια, ἡ ἐνότης πάντων τῶν ὄντων, ἡ οὐσία καὶ ὑπόστασις πάντων τῶν πραγμάτων. Εἶναι ἄρα τὸ σύστημα τοῦ Ἐγγέλου πανθεϊκόν. Δύναται δὲ ὡσαύτως νὰ χαρακτηρισθῇ εὐλόγως ὡς ἡ ἐπιστήμη τοῦ Ἀπολύτου καὶ ὡς ἀπόλυτος ἐπιστήμη· διότι ὑπόθεσιν ἔχει τὴν λογικὴν ἔννοιαν, τὸ Ἀπόλυτον, καὶ σκοπὸν προτίθεται νὰ καταστήσῃ συνειδητὴν τὴν γνῶσιν αὐτοῦ.

² Ἡδὴ ὁ χριστιανισμὸς εἶχεν ἄρει πῶς τὴν ἐπέκεινα τοῦ κόσμου ὑπαρξιν τοῦ θεοῦ διὰ τῆς ἐννοίας τῆς ἐνανθρωπήσεως αὐτοῦ καὶ τῆς παρουσίας τοῦ θείου πνεύματος ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Ἡ δὲ μυστικὴ τοῦ μέσου αἰῶνος φιλοσοφία ἐπέρρωσε τὴν στενὴν συνάφειαν θεοῦ καὶ ἀνθρώπου διὰ τῆς παραδοχῆς τῆς παρουσίας τοῦ θεοῦ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ.

³ Οὐδεὶς ἄλλος ἐκ τῶν νεωτέρων μεγάλων φιλοσόφων ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Σπινόζου ἔσχε τόσον πόθον καὶ πάθος πρὸς διάγνωσιν τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ, ὅσον ὁ Ἐγγελος.

τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπεζήτησε νὰ παραγάγῃ πάσας τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως τὰς περιοχὰς ἐκ τοῦ Λόγου, νὰ παραστήσῃ αὐτὰς ὡς ἀνάπτυξιν τῆς θείας ἰδέας. Προϊὸν τοῦτο οὐχὶ φανταστικῆς δυνάμεως ἀλλὰ νηφαλίου καὶ ἰσχυρᾶς διανοίας καὶ ἀκριβοῦς γνώσεως τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου, ἀπαύγασμα βαθυγνώμονος νοῦ καὶ ἑξαιρέτου μεγαλοφυΐας, ἐμφαίνει ὑψηλὰς ἀρχὰς καὶ καθολικὰς ἀληθείας, ὧν τὴν ἀναγνώρισιν οὐδὲ οἱ ἀντιφρονοῦντες δύνανται εὐκόλως νὰ ἀρνηθῶσιν¹. Οὕτω παρὰ τὰ καθ' ἕκαστα καὶ παροδικὰ ἀναγνωρίζεται ὡς οὐσία αὐτῶν τὸ καθολικὸν καὶ αἰώνιον· ἡ ἰδέα ὡς ὁ λόγος τοῦ κόσμου διήκει διὰ πάντων καὶ διέπει αὐτά, ζωὴ ἀεικίνητος καὶ ἀθάνατος. Ἡ ἀπόφανσις αὕτη, ἣτις δὲν προηγήθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἐγγέλου ἀλλ' ἐκηρύχθη τὸ πάλαι ὑπὸ τοῦ δαιμονίου πνεύματος τῶν ἡμετέρων προγόνων, ἀποτελεῖ τὸ τηλαυγὲς πρόσωπον τοῦ προκειμένου συστήματος, τὴν δόξαν τοῦ ἰδρυτοῦ αὐτοῦ².

44. Ἀνακηρύττεται ἡ ἀλήθεια ὡς καθολικὴ καὶ συγκεκριμένη ὁλότης, ἐν ἣ ἑτοιχεῖα διάφορα συνδέονται, μέρη ἀντίθετα καὶ ἀντιφατικὰ καὶ ἀλλήλων ἀναιρετικὰ διαλλάττονται καὶ εἰς ἐνότητα συνάπτονται· ἡ ἐνότης εἶναι σύνθεσις ἀντιθέτων καὶ ὡς τοιαύτη δὲν εἶναι ἀκίνησις ἀλλὰ τοῦναντίον κίνησις καὶ ἀνάπτυξις.

Ἐξαίρεται ἡ ἐννοια τῆς ἀδιαλείπτου κινήσεως τῆς ζωῆς, τῆς ὁοῆς καὶ παροδικότητος πάντων τῶν ἐπὶ μέρους ὄντων καὶ τῆς ἐξαρτήσεως αὐτῶν ἐκ τῆς πορείας τοῦ ὅλου. Δεικνύεται ὅτι ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ζωῆς πάντων κρατεῖ ἡ τῆς ἀνελίξεως ἀρχή, ἣτις καὶ ἐδέσποσε γενικῶς ἐν τῷ 19ῳ αἰῶνι· ἀντλεῖται ἐκ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου ἢ ἐπί-

¹ Ἡ θεμελιώδης τοῦ συστήματος ἐννοια, ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἀνάπτυξις πνευματικῆς οὐσίας, θεωρεῖται καὶ ὑπὸ τῶν ἐμπειρικῶν ἔτι φιλοσόφων ὡς σοβαρὰ ὑπόθεσις.

² Ἐὰν ἀθανασίαν ὀνομάσωμεν τὴν ἐπιβίωσιν τῶν μεγάλων ἐκείνων ἀνδρῶν, οἵτινες ὡμολόγησαν τὰς ἰδέας καὶ ἐθεράπευσαν αὐτὰς κατὰ τρόπον ἀσυνήθη καὶ ἑκτακτον, ὁ Γεώργ. Φρ. Ἐγγελοῦ ἀναμφιλέκτως ἐκέρδησε τὴν ἀθανασίαν, ὅπως ἐπέτυχον αὐτῆς ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Σπινόζας καὶ ὁ Κάντιος καὶ ὅσοι ἄλλοι ὑπέροχοι τῆς φιλοσοφίας ἀντιπρόσωποι διέγνωσαν καὶ διεκήρυξαν τὴν ὑπαρξιν ὑπὲρ τὰ αἰσθητὰ καὶ παροδικὰ τοῦ κράτους τῆς αἰδίου καὶ αἰωνίου ἰδέας. Naί· Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης, Σπινόζας καὶ Λεϊβνίτιος, Κάντιος καὶ Ἐγγελοῦ προφαίνονται ὡς φωτοβόλοι φάροι καθοδηγοῦντες τοὺς ποντοποροῦντας ἐν τῷ ἀχανεῖ πελάγει τῶν ὄντολογικῶν προβλημάτων· μάλλον δὲ εἶναι τηλεφανεῖς καὶ ἀκτινοβόλοι ἥλιοι φωτίζοντες τοὺς σκοτεινοὺς τῆς Μεταφυσικῆς χώρας καὶ καταυγάζοντες τοὺς ἀπεράντους τοῦ πνεύματος κόσμους τοὺς μαρτυροῦντας ἀψευδῶς τὴν πρώτην καὶ ἀείζωον ἀρχὴν, τὸν αἰώνιον θεόν.

γνωσις ὅτι ἰσχυρότατα ἐλατήρια καὶ κύριαι δυνάμεις τῆς ἀναπτύξεως εἶναι αἱ ἀντιθέσεις καὶ ἀντιφάσεις, ὡς καὶ ἡ πάλη καὶ τάσις αὐτῶν πρὸς συνδιαλλαγὴν καὶ ἐνότητα. Παρατηρεῖται δὲ ὅτι ἡ ἀνέλιξις αὕτη δὲν εἶναι μηχανικὴ (οἷα συνήθως νοεῖται ἐν συναφείᾳ πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Διαβίνου), παράγουσα πάντα ἐκ τῆς φυσικῆς καὶ ἀναγκαίας ἐπιδράσεως τυφλῶν δυνάμεων, ἀλλ' ἀνέλιξις λογικὴ συντελουμένη ἐκ τῆς ἐνεργείας τῆς θείας ἰδέας. Ἄνομολογεῖται ὅτι ὑπὲρ τὰς ἰδίας δοξασίας καὶ ἐφέσεις ὑπερέχει ἡ καθολικὴ ἀλήθεια, ὑπὲρ τοὺς ἰδίους σκοποὺς καὶ τὰ προσωπικὰ συμφέροντα ὑπάρχει τὸ κράτος τῶν ἰδεῶν, ὁ κόσμος τῶν ἀξιῶν.

45. Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα θεωρήματα πρόκεινται ὡς χρυσᾶ ἔπη καὶ ἀτίμητα διδάγματα, ὧν ἡ ἰσχὺς εἶναι ἀνανταγώνιστος καὶ τὸ κῦρος ἀναμφίλεκτον. Ἄλλὰ παρὰ τὰς πολλαπλᾶς ἀρετὰς δὲν εἶναι τὸ προκείμενον σύστημα ἄμοιρον πλημμελειῶν οὐδὲ φαίνεται ἀπρόσιτον εἰς τὸν κριτικὸν ἔλεγχον καὶ τὰς εὐλόγους ἐνστάσεις¹. Καὶ ὑπάρχουσι μὲν ἱκανὰ τὰ ἀσθενῆ τοῦ συστήματος μέρη, ὧν τινα ἐν τοῖς πρόσθεν συντόμως ἐμνημονεύσαμεν, ὑπάρχουσι δὲ καὶ θεμελιώδεις ἴσως καὶ οὐσιώδεις ἀδυναμίαι εἰς αὐτὰς τὰς ἀρχὰς καὶ βάσεις ἐκείνου ἀναφερόμεναι. Ἦκούσαμεν ἤδη ὅτι ἡ ἀπόλυτος ἰδέα εἶναι ἡ περίληψις τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν, αἵτινες εἶναι οὐσίαι ἅμα καὶ νοήματα· ὡς τοιαύτη δὲ εἶναι γνῶσις καὶ ἔχει ἀντικείμενον τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἀντικειμενικότητα, εἶναι ἡ ἑαυτὴν γινώσκουσα ἀλήθεια, ἡ ἑαυτὴν νοοῦσα ἰδέα· νοεῖ ἑαυτήν, τουτέστιν εἶναι «νόησις νοήσεως». Ἄλλὰ προσπίπτει ὡς παράδοξος ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ οὕτω νοοῦσα ἑαυτὴν ἰδέα δὲν ἔχει ἐπίγνωσιν ἑαυτῆς. Δὲν νοεῖται πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθῇ ἡ αὐτοσυνειδησία ἀπὸ τῆς αὐτογνωσίας. Ἐπειτα δέ, ἐὰν μὴ εἶχεν ἡ ἰδέα αὐτοσυνειδησίαν, πῶς θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξέλθῃ ἐλευθέρως ἐξ ἑαυτῆς καὶ νὰ γίνῃ φύσις, καθὰ παραδέχεται ὁ Ἑγελος; Ὅπερ δ' ἔτι μᾶλλον φαίνεται παράδοξον

¹ Δὲν διατεινόμεθα βεβαίως—καθὰ παρατηροῦμεν ἐν τῷ Λόγῳ ἡμῶν περὶ Ἑγέλου, σελ. 24 ἐξ.—ὅτι τὸ ἐκπρεπὲς καὶ ὑπέροχον διανοητικὸν καλλιτέχνημα, ὅπερ ἐφιλοτέχνησε τὸ περιεκτικὸν καὶ ἑταστικὸν τοῦ Ἑγέλου πνεῦμα, ἔχει ἐπιτεθειμένην τὴν σφραγίδα τῆς τελειότητος (αὕτη εἶναι μόνον θεία ἰδιότης καὶ οὐχὶ ἡ μοῖρα τῶν ἀνθρώπων ἔστω καὶ τῶν μεγαλοφυῶν). Καὶ τὸ περὶ αὐτοῦ ὁ λόγος φιλοσόφημα οὔτε ὑπέροκειται ὅλως ἀπρόσιτον εἰς τὰς ἐνστάσεις τοῦ κριτικοῦ ἐλέγχου οὔτε δύναται κατὰ πάντα αὐτοῦ τὰ μέρη νὰ τύχῃ ἴσως ἀναιτιρητήτου ἀποδοχῆς. Ἐκ τοῦ ἐναντίου ὑπάρχει ἐπιδεκτικὸν εὐρυτέρας ἀναπτύξεως καὶ χρήζει συμπληρώσεως. Ἄλλ' αἱ κύριαι ὁμως αὐτοῦ ἀρχαὶ καὶ θεμελιώδεις ἐννοιαὶ παραμένουσι καὶ θὰ διαμένωσι πάντοτε (τοῦλάχιστον κατὰ πάντας ὅσοι ἀσπαζόμεθα θεορῶς τὴν ἰδεολογίαν) ἀδιάσειστοι καὶ ἀσάλευτοι.

εἶναι τὸ ὅτι ἡ αὐτοσυνειδησία προσγίγνεται διὰ μέσου τῆς κατωτέρας μορφῆς, εἰς ἣν μεταπίπτει ἡ ἰδέα καθισταμένη φύσις καὶ πνεῦμα πεπερασμένον. Ἡ ἰδέα λαμβάνει ἐπίγνωσιν ἑαυτῆς, ὅταν ἐξέλθῃ ἐξ ἑαυτῆς καὶ διελθοῦσα διαμέσους σταθμοὺς καταστῆ ἀπόλυτον πνεῦμα. Τὸ Ἄπόλυτον, καθ' ὅσον χωροῦν ἀπὸ τῆς ἰδέας φθάνει διὰ τῆς φύσεως καὶ τῶν πεπερασμένων πνευμάτων εἰς τὴν ἀπόλυτον τοῦ πνεύματος ζωὴν, γίνεται τότε «θεός». Τὸ Ἄπόλυτον δηλαδή δύναται νὰ ὀνομασθῆ ὡς ἀληθῶς θεός, μόνον καθ' ὅσον εἶναι πνεῦμα συνειδὸς ἑαυτό, καθ' ὅσον ἔχει ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ· τοῦτο δὲ γίνεται μόνον διὰ τῶν πεπερασμένων (ἀνθρωπίνων) πνευμάτων: «Ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ θεὸς ἀποκαλύπτει ἑαυτὸν διὰ τῶν πεπερασμένων φωτεινῶν σπινθήρων τῆς ἐπὶ μέρους συνειδήσεως, ἐκ δὲ ταύτης τῆς πεπερασμένης φύσεως συλλέγει πάλιν καὶ κατανοεῖ ἑαυτόν, καθ' ὅσον ἐν τῇ πεπερασμένῃ συνειδήσει προφαίνεται ἡ γνῶσις τοῦ θεοῦ περὶ τῆς οὐσίας αὐτοῦ καὶ ἐπομένως ἡ θεία αὐτοσυνειδησία». Ἄλλ' οὕτως ὅμως ἡ αὐτοσυνειδησία τοῦ Ἄπολύτου, ὁ θεὸς ὡς τοιοῦτος, καθίσταται τι ὕστερον καὶ ἠρτημένον καὶ ἐπιγιγνόμενον εἰς τὸ πεπερασμένον. Τὸ θεῖον δηλαδή δὲν ὑπάρχει ἐξ ὑπαρχῆς συνειδητὸν πνεῦμα ἀλλὰ μόλις ἐν τῷ τέλει μακρᾶς ἀναπτύξεως γίνεται τοιοῦτο, σύνοιδεν ἑαυτῷ μόνον καθ' ὅσον λαμβάνει ἐπίγνωσιν τῆς αἰδίου αὐτοῦ οὐσίας ἐν τοῖς πεπερασμένοις καὶ παροδικοῖς πνεύμασιν ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, καθ' ὅσον τὰ πεπερασμένα πνεύματα νοοῦσι καθαρῶς τὴν ἀπόλυτον λογικὴν ἰδέαν. Εἶναι δ' ὅμως εὐδὴλον ὅτι κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἡ θεία αὐτοσυνειδησία ἀποβάλλει οὐ μόνον τὴν ἐνότητα καὶ αὐτοτέλειαν ἀλλὰ καὶ τὴν αἰδιότητα. Διότι, ὅποτε τὰ πεπερασμένα πνεύματα ἀναπτύσσονται ἐν χρόνῳ, θὰ ἔπρεπε καὶ ὁ θεὸς ὡς πνεῦμα νὰ μὴ ὑπῆρχε πάντοτε, ἀφοῦ δι' ἐκείνων προέρχεται εἰς αὐτογνωσίαν¹. Καὶ ἂν δὲ θεωρηθῆ ὅτι τὸ Ἄπόλυτον ὡς τὸ γινώσκον ἑαυτὸ πνεῦμα δὲν εἶναι ἀπλῶς τὸ τελευταῖον καὶ γενόμενον ἀλλ' ἅμα τὸ ἀρχέγονον καὶ ἀπ' αἰῶνος συντετελεσμένον², ἐὰν θεωρηθῆ δηλαδή τὸ πνεῦμα ὡσαύτως ὡς ἀφετηρία³, μένει πάλιν ἀνεξή-

¹ Ἐπὶ τούτοις θὰ ἔπρεπεν ἡ αὐτοσυνειδησία τοῦ θεοῦ νὰ ἦτο ἐκάστοτε διάφορος ἀναλόγως τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀνθρώπων.

² Οὕτω θὰ ἦτο ὁ θεὸς αἰδίων πνεῦμα, αὐτοσυνειδητὸν ὑποκείμενον, ὅπερ διὰ τῆς ζωῆς αὐτοῦ πληροῖ πάντας τοὺς τόπους καὶ τοὺς χρόνους καὶ ἐμπεριέχει ἐν ἑαυτῷ πᾶσαν πραγματικότητα.

³ Δύναται νὰ ὑποληφθῆ ὅτι ἡ θεία οὐσία εἶναι ὡς κυκλικὴ κίνησις ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ πνεύματος καὶ διὰ τῆς φύσεως ἐπιστρέφουσα πάλιν εἰς τὸ πνεῦ-

γητος ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ φιλοσόφου ὅτι ὁ θεὸς δὲν εἶναι θεός, τουτέστι πνεῦμα, ἄνευ τοῦ κόσμου, τῆς φύσεως δηλονότι καὶ τῶν πεπερασμένων πνευμάτων, ἅτινα ὁμως ἀναπτύσσονται μόνον ἐν χρόνῳ. Ὅτι ἐνταῦθα πρόκεινται δυσκολίαι μεγάλαι καὶ πράγματα ἥκιστα εὐσυμβίβαστα, εἶναι εὐνόητον. Ἡ ἐμπλοκὴ τοῦ θεοῦ εἰς τὸν κόσμον, ἡ ἀνάπτυξις καὶ τελείωσις ἐκείνου ἐν τούτῳ, δὲν φαίνεται σύμφωνος πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀπολύτου οὐσίας καὶ τῆς αἰδίου πνευματικότητος.

46. Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται εὐνόητον ὅτι τὸ κέντρον τοῦ βάρους τίθεται ὑπὸ τοῦ Ἐγγέλου εἰς τὴν ἀνθρωπίνην νόησιν· ὁ ἄνθρωπος, τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, θεωρεῖται ὡς ὁ φορεὺς τοῦ θεοῦ· ὁ θεὸς ὡς πνεῦμα δὲν νοεῖται χωρὶς τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Οὕτω δὲ ὁ θεὸς κατανατᾷ νὰ μὴ ἔχη αὐτοτελῆ ὑπαρξιν ἀλλὰ κινδυνεύει νὰ ἀναλυθῆ εἰς τὰς ὑπερτάτας τοῦ ἀνθρώπου διανοητικὰς ἐνεργείας¹. Ἡ τοιαύτη ὁμως ἐκδοχὴ τοῦ Ἀπολύτου καὶ ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου, ἣτις ἀποτελεῖ τὴν κορυφωσιν τοῦ ἐγγελικοῦ φιλοσοφήματος καὶ μαρτυρεῖ τὴν ὑπερφυᾶ τοῦ ἰδρυτοῦ αὐτοῦ πτῆσιν, παρορᾷ τὴν πραγματικότητα², ἔτι δ' ἐνέχεται, ὡς ἤδη ἐλέχθη, εἰς δυσχερείας μεγάλας καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν δύναται νὰ τύχη παρ' ἡμῶν κατὰ πάντα ἐγκρίσεως καὶ ἀποδοχῆς.

47. Οἱ μνημονευθέντες λόγοι ἀναγκάζουσιν ἡμᾶς ἰσχυρῶς νὰ ἀποκλίνομεν ἱκανῶς ἀπὸ τοῦ ἄλλως μεγαπρεποῦς τούτου φιλοσοφήματος καὶ ὑποτυπώσωμεν σκιωδῶς ἰδίαν τινὰ ὄντολογικὴν θεωρίαν. Κατὰ ταύτην ὁ θεὸς εἶναι τὸ πρῶτον καὶ ἀπόλυτον ὄν, τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα, τουτέστιν ἡ ἀπόλυτος νοερά καὶ ἀφ' ἑαυτῆς ὑφεστῶσα (αὐθυπόστατος) οὐσία. Ἡ τελειότης αὐτοῦ δι' οὐδεμιᾶς προσγίγνεται ἀναπτύξεως ἢ λογικῆς κινήσεως ἀλλ' εἶναι συμφυῆς καὶ ἀχώριστος ἀπὸ τῆς τούτου οὐσίας.

μά. Τῷ ὄντι δὲ ὁ Ἐγγελοσ ἀποφαίνεται ὅτι ἡ αἰδίου καὶ καθ' ἑαυτὴν ὑπάρχουσα ἰδέα πραγματοῖ ἑαυτὴν καὶ ἀπολαύει ἑαυτῆς αἰδίως ὡς ἀπολύτου πνεύματος καὶ ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ αἰδίου εἰς ἑαυτὸ ἐπιστροφή. (15, 451).

¹ Ὁ θεὸς τίθεται ὡς τὸ αὐτὸ πρὸς τὴν ἔννοιαν, διότι νοεῖν καὶ εἶναι ταυτίζονται. Τοιοῦτοτρόπως ἀποβάλλει τὴν πραγματικότητα καὶ καταπίπτει εἰς ἔννοιαν, εἰς νόημα. Διὰ τὴν αἰτίαν ταύτην ἐφάνη εἰς τινὰς ἢ φιλοσοφία τοῦ Ἐγγέλου ὡς ἀθεῖα μᾶλλον ἢ ὡς πανθεῖα.

² Ὅπως δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι τὸ συνειδητὸν προέρχεται ἔκ τινος ἀρχεγόνου ἀσυνειδήτου, οὕτω δὲν γίνεται νοητὸν ὅτι ἡ συνείδησις τοῦ πεπερασμένου (ἀνθρώπινου) πνεύματος ἀνυψοῦται εἰς τὴν ἀπόλυτον αὐτοσυνειδησίαν, εἰς τὴν συνείδησιν ἑαυτοῦ ὡς τοῦ Ἀπολύτου. Εἶναι ὄντως ἀδιανόητον τὸ ὅτι ἡ αὐτοσυνειδησία τοῦ ἀνθρώπου δύναται νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὴν συνείδησιν τοῦ θεοῦ, ὅτι τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ θεῖον ἐγὼ.

Εἶναι δὲ τὸ Ἐπόλυτον καθ' ἑαυτὸ ἄπειρον ὄν, ὅπερ ὡς νοοῦν ἑαυτὸ (νόησις νοήσεως) θέτει αἰδίως ἑαυτῷ ὄρια, περιορίζει ἑαυτὸ ἐν ἑαυτῷ, ἐν τῇ οἰκείᾳ οὐσίᾳ, ἣτις εἶναι αἱ ἰδέαι¹. Ὁ οἰκοθεν συμβαίνων περιορισμὸς ἢ αὐτοδιορισμὸς εἶναι ἢ διάκρισις αὐτοῦ ὡς ὄντως ὄντος ἀπὸ τῆς ἀρνήσεως αὐτοῦ, τοῦ μὴ ὄντος· αὕτη εἶναι ἢ θέσις τοῦ κόσμου, ὅστις ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ «Ἐπόλυτον» εἶναι «τὸ μὴ ὄν». Εἶναι δὲ ὁ κόσμος «μὴ ὄν», ἄπλοῦν φαινόμενον, καθ' ὅσον δὲν ἔχει ἰδίαν ὑπόστασιν ἀλλ' ὑπάρχει μόνον ὡς ἀμυδρὸν ἀποσκίασμα τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ, ὡς τις ἀνταύγεια τῶν αἰδίων ἰδεῶν². Τὸ φαινόμενον ὁμῶς τοῦτο ὡς ἀναγκαῖον ἐπακολούθημα τῆς ἰδέας εἶναι φαινόμενον «καλῶς τεθεμελιωμένον», οὐχὶ ψιλὸν ἴνδαλμα καὶ ἄπλοῦν κατασκευάσμα τοῦ ὑποκειμένου³.

48. Λοιπὸν ὁ θεὸς δὲν τελειοῦται ἐν τῷ κόσμῳ καὶ διὰ τοῦ κόσμου, διὰ τῆς φύσεως καὶ τῶν πεπερασμένων πνευμάτων ἀλλ' ἐκεῖνος μὲν

¹ Τὸ σύνολον τῶν ἰδεῶν τῶν ἀποτελουσῶν τὴν οὐσίαν τοῦ Ἐπολύτου εἶναι ἢ ἀλήθεια καθ' ἑαυτήν, ἢ ἀπόλυτος ἀλήθεια.

² Τὰς ἰδέας νοοῦμεν οὕτως, ὅτι ὑπάρχουσι μὲν καθ' ἑαυτὰς ἀχωρίστως ὡς οὐσία τοῦ θεοῦ, ἐμφαίνονται δ' ἐν τῷ κόσμῳ καὶ δρῶσιν ὡς χωριστὰ καὶ διακεκριμένα δυνάμεις, ὡς τοιαῦτα δὲ ἀποτελοῦσι τὴν ζωτικὴν αἰτίαν τοῦ κόσμου, ὅστις εἶναι ἀναρχος καὶ ἀτελεύτητος· δημιουργοῦσι τὴν οἰκείαν ὕλην, τουτέστιν ἔχουσιν ἐκδήλωσιν τὴν ὕλην, ἣτις τείνει ἀεὶ εἰς τελείωσιν· ἢ δὲ τοιαύτη τάσις εἶναι ἢ κίνησις. Ὅτι κινεῖται δὲν εἶναι ἢ ἰδέα ἀλλ' ἢ ὕλη.

³ Εἶναι πλημμελὴς ἢ δοξασία, καθ' ἣν ὁ κόσμος εἶναι προϊὸν τοῦ ὑποκειμένου καὶ δὲν ὑπάρχει ἀνεξαρτήτως καὶ ἔξω τῆς νοούσης συνειδήσεως. Ἡ τοιαύτη ἐκδοχὴ παρορᾷ ὅτι οὐχὶ μᾶλλον τὸ ἀντικείμενον ἠρτηται ἐκ τοῦ ὑποκειμένου ἢ τὸ ὑποκείμενον ἐκ τοῦ ἀντικειμένου. Ἐὰν δὲ ἡ νόησις ἐν τῇ διατάξει τοῦ οἰκείου περιεχομένου χρησιμοποῖ κατηγορίας, μορφάς, τύπους, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἔχει αὐτοὺς ἐξ ἀρχῆς, οἰκοθεν ἐτοίμους, καὶ ἀνεξαρτήτους ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας οὐδ' ὅτι μορφοὶ τὸ δῆθεν ἄμορφον καὶ χαῶδες εἶναι. Ἐκ τοῦ ἐναντίου τὰ ἤδη μεμορφωμένα καὶ ὠργανωμένα ἀντικείμενα καθορίζουσι τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἡ νόησις θὰ μορφώσῃ τοὺς ἰδίους αὐτῆς τύπους ἀντιστοιχοῦς πρὸς τοὺς ἀντικειμενικούς. Τύποι δηλονότι καὶ κατηγορίαι δὲν ὑπάρχουσι μόνον ἐν τῷ ὑποκειμένῳ ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ ἀντικειμένῳ. Ἡ λεγομένη κριτικὴ φιλοσοφία ὑπερτιμῶσα τὸ Ἐγὼ δὲν κατέρραψεν, ὡς πιστεύει, οὐδ' ἐξέφυγε τὸν δογματισμὸν ἀλλ' ἐξέπεσεν εἰς αὐθαιρεσίαν παριδοῦσα τὰ δίκαια καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἐμπειρίας. Ἀλλ' ὁ φιλοσοφῶν ἄνθρωπος, ὅσον καὶ ἂν ἀποκλίνῃ πρὸς καιρὸν εἰς ὑπερκριτικὰς ἀτραπούς, εἶναι προωρισμένος καὶ ὑπὸ τοῦ συμφύτου αὐτῷ λόγου ἠναγκασμένος νὰ ἐπαναζητήσῃ τὴν Μεταφυσικὴν, νὰ ἐπανέλθῃ πάλιν εἰς τὴν λεωφόρον τῆς ἔμφρονος ἰδεοκρατίας, ἐν ἣ ἑπανευρίκει τὸ πνεῦμα ἐπικούφισιν καὶ ἡρεμίαν.

ὑπάρχει ἐξ αἰδίου καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ συντετελεσμένος¹, ὁ δὲ κόσμος ὑφίσταται μόνον διὰ τοῦ θεοῦ ὡς ἀπείκασμα τῶν ἰδεῶν αὐτοῦ. Ἡ πρὸς τὸ Ἀπόλυτον σχέσις τοῦ κόσμου παρίσταται ὑπὸ τοῦ Ἐγέλου κατ' ἀντίστροφον, ἂν μὴ ἀπατώμεθα, καὶ ἀντίθετον τοῦ πραγματικοῦ τρόπον. Δὲν ὑπάρχει δηλαδὴ κατ' ἡμᾶς (οὕτω νοοῦμεν καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν ἄλλως τὸ πρᾶγμα) δὲν ὑπάρχει πρὸς τοῦτο ὁ κόσμος, ἵνα τὸ Ἀπόλυτον ἔλθῃ εἰς αὐτοσυνειδησίαν καὶ τελείωσιν ἄλλὰ τὸ ἐναντίον συμβαίνει· ἐπειδὴ ὁ θεὸς οἴκοθεν καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ ἔχει αὐτογνωσίαν καὶ αὐτοσυνειδησίαν, ἦτοι εἶναι αὐτοδιορισμός, διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ὑπάρχει ὁ κόσμος ὡς ἀφευκτον λογικὸν τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ ἐκείνου ἐπακολούθημα. Τοιουτοτρόπως ἡ τελειότης—ἵνα ἐναργέστερον δι' εἰκόνας εἴπωμεν—δὲν ἐπιγίγνεται διὰ τῆς περιφερείας καὶ τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὸ κέντρον ἀλλ' ὑπάρχει οἴκοθεν ἐν τῷ κέντρῳ, ὅπερ εἶναι τὸ Ἀπόλυτον, τὸ ὄντως ὄν, κατ' ἀκολουθίαν τὸ τέλειον, παρ' ὃ οὐδὲν ἄλλο ὑπάρχει ἢ τὸ ἐκείνου ἀποσκήασμα, ἡ τῆς θείας λαμπηδόνης ἀνταύγεια.

49. Τὴν οὐσίαν τοῦ Ἀπολύτου δὲν κατορθοῦμεν μὲν νὰ κατανοήσωμεν ἄλλὰ δυνάμεθα κατὰ τινα τρόπον νὰ γνωρίσωμεν καὶ τοῦτο οὐχὶ ἀπλῶς διὰ τινος ἐνοράσεως, νοητικῆς ἐποπτείας, ἀλλὰ διὰ τοῦ συμφυοῦς ἡμῖν λόγου, ὅστις εἶναι ἀπαύγασμα καὶ εἰκὼν τοῦ θείου λόγου. Ὁ λόγος δηλαδὴ ἡμῶν, τὸ καθαρὸν λογικόν, προσπορίζει ἡμῖν γνῶσιν τινα τοῦ Ἀπολύτου, οὐχὶ δ' ὅμως κατανόησιν αὐτοῦ². Μανθάνομεν διὰ τοῦ καθαροῦ λόγου ὅτι ἐκεῖνο εἶναι ἀπόλυτος αὐτοσυνειδησία, αὐτογνωσία, κόσμος ἰδανικός· ἀλλὰ τὰ μυχαίτατα καὶ ἐνδότατα βάθη τῆς θείας οὐσίας, τὴν ζωὴν τοῦ Ἀπολύτου, ἀδυνατοῦμεν νὰ κατανοήσωμεν³. Τὸ

¹ Ὁ θεὸς δὲν εἶναι (ἔστω καὶ λογικῶς) ἀτελές τι ἀρχῆθεν καὶ γινόμενον ἀλλὰ παντελές ὄν.

² Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Καντίου ὅτι ἡ γνῶσις ἡμῶν εἶναι ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ περιορισμένη δὲν δύναται νὰ τύχῃ ἀποδοχῆς εὐλόγως δὲ ἠλέγχθη μάλιστα ὑπὸ τοῦ Ἐγέλου. Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀξίωσις τούτου ὅτι οὐδὲν λανθάνει τὸν λόγον ἡμῶν ὡς ἀπόλυτον καὶ θεῖον ἐνέχει δογματισμὸν ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν λογικὴν πραγματικότητα. Ἡ γνῶσις δηλαδὴ ἡμῶν οὐτε ἀπεριόριστος εἶναι οὐτε πάλιν ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ περιορισμένη· ἐν τῷ γνωσιολογικῷ προβλήματι εὐρισκόμεθα ἐν θέσει τινὶ μέσῃ μεταξὺ Καντίου καὶ Ἐγέλου.

³ Ἡ ἀξίωσις τοῦ ὅτι ἐσμέν οἱ φορεῖς τοῦ αἰδίου λόγου ἐνέχεται εἰς δεινὴν ἔπαρσιν καὶ ἀδικαιολόγητον ὑπερφροσύνην, ἀντιμάχεται δὲ πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς αὐτοπαρατηρησίας μαρτυρουμένην ἀδυναμίαν ἡμῶν. Εἶναι εὐνόητον ὅτι ἡ ἔμφρων καὶ λελογισμένη σκέψις, εἰς ἣν κατ' ἀνάγκην ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῆς ἀρχηγόνου οὐσίας ἄγεται ἡ ἀπόλυτος ἰδεολογία ἡμῶν, ἀπέχει οὐράνιον

θεμελιώδες ἔλλειμμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγγέλου ἔγκειται ἴσως ἐν τούτῳ, ὅτι ταυτίζει τὸν ἐν ἡμῖν λόγον πρὸς τὸν ἀπόλυτον λόγον καὶ οὕτω παρορᾷ τὴν ἐν αὐτοῖς ὑπάρχουσαν διαφορὰν· διότι ὁ μὲν ἀνθρώπινος λόγος εἶναι περιορισμένος καὶ φθάνει εἰς τὰς ἰδέας μᾶλλον δ' εἰπεῖν εἰς τὴν ἔννοιαν τῶν ἰδεῶν, δι' ὧν μανθάνει πως τὴν φύσιν τοῦ Ἀπολύτου¹, ὁ δὲ ἀπόλυτος (ὁ θεῖος) λόγος εἶναι ἄπειρος, εἶναι αὐταὶ αἱ ἰδέαι, ὧν ἀνταύγεια εἶναι ὁ φυσικὸς καὶ ὁ πνευματικὸς κόσμος². Αἱ μὲν θεῖαι ἰδέαι εἶναι ἡ ἀρχέγονος οὐσία τοῦ κόσμου, αἱ δ' ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἰδέαι (ἀκριβέστερον εἰπεῖν αἱ ἔννοιαι τῶν ἰδεῶν) εἶναι ἀμυδρὸν ἀπείκασμα τῶν θεῶν ἰδεῶν, δι' οὗ λαμβάνομεν γνῶσιν τινα τοῦ Ἀπολύτου καὶ τῆς φανερώσεως αὐτοῦ ἐν τῷ κόσμῳ³. Ἐκδηλοῦται δηλαδὴ ἐκεῖνο καὶ φανεροῦται ὡς φύσις καὶ ὡς πνεῦμα ἐν τῷ κόσμῳ τῶν φαινομένων, ἔνθα αἱ ἰδέαι ἐμφανίζονται ὡς δρῶσαι δυνάμεις συναφεῖς μὲν πάντοτε ἀλλὰ διακεκριμέναι ἀπ' ἀλλήλων κατὰ τρόπον πεπερασμένον⁴ καὶ ἐν μορφῇ ἀνελίξεως⁵.

ὅσον ἀπὸ τῆς ἀγνωσίας, εἰς ἣν περιέρχονται οἱ κατὰ παράδοξον τρόπον ἀρνούμενοι τὰς ἰδέας καὶ περιοριζόμενοι εἰς τὴν παχυλὴν πραγματικότητα, εἰς τὴν φύσιν, κατὰ τρόπον συγκεκαλυμμένου ὕλισμοῦ. Ἡ διαφορὰ ἡμῶν ἀπ' ἐκείνων εἶναι εὐλόγως οἷα ἡ τῶν ἰδεολόγων ἀπὸ τῶν ὑλιζόντων ὁπαδῶν τῆς ἀγνωσίας

¹ Ὁ λόγος ἀνάγει ἡμᾶς ὑπὲρ τὸ αἰσθητὸν καὶ ἀνυψοῖ ὑπὲρ τὸ πεπερασμένον· ἀποκαλύπτει ὑπέρτερον κόσμον, ἄπειρον καὶ ἰδανικόν· καὶ ἐποπτεύει μὲν ἐν μέρει αὐτὸν ἀλλ' οὔτε νὰ εἰσδύσῃ δύναται εἰς τοῦ πνευματικοῦ ἐκείνου ὠκεανοῦ τὰ μυστηριώδη βάθη οὔτε τοῦ ἀτέρμονος νὰ περισκοπήσῃ τὴν ὁλότητα.

² Ἐὰν ὁ θεῖος λόγος παραβληθῇ πρὸς νοητὸν ἥλιον, ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἶναι ἀκτίς τις τοῦ ἀνεσπέρου ἐκείνου φωτός.

³ Αἰρόμενοι ὑπὲρ τὴν αἰσθησιν καὶ τὴν φύσιν νοοῦμεν ἡμᾶς αὐτοὺς ὡς ἀπαύγασμα τοῦ Ἀπολύτου ἀλλ' οὔτε δυνάμεθα οὔτε δικαιούμεθα νὰ ταυτίσωμεν ἡμᾶς πρὸς ἐκεῖνο.

⁴ Ἡ διάκρισις τῶν δυνάμεων τούτων ἀπ' ἀλλήλων ἐμφανίζει τὸν κόσμον τῶν φαινομένων ὡς κόσμον χωρισμοῦ καὶ διανομῆς, διασπάσεως καὶ κατακερματισμοῦ, ἀντιθέσεως καὶ διαμάχης. Ἡ τάσις δ' αὐτῶν πρὸς ἐνότητα παρέχει τὴν ἔμφασιν τῆς ὁρμῆς πρὸς τελείωσιν, ὅση εἶναι δυνατὴ εἰς τοιοῦτον κόσμον.

⁵ Ὁ φυσικὸς καὶ ὁ πνευματικὸς κόσμος φαίνεται ὅτι διαφέρουσιν ἀλλήλων καὶ ὅτι ἀποτελοῦσι δύο ἀντιθέτους κόσμους. Καὶ ὅμως εἶναι ὡς δύο σειραὶ ἀντίστοιχοι καὶ παράλληλοι, κατ' οὐσίαν δὲ ἐν καὶ τὸ αὐτό, διότι ἐκφράζουσι κατὰ διάφορον τρόπον μίαν καὶ τὴν αὐτὴν Ἰδέαν, ἐξαγγέλλουσι τὴν αὐτὴν ἀρχέγονον οὐσίαν, τὸ Ἀπόλυτον. Ἐκεῖνο (τὸ Ἀπόλυτον) ὡς ἰδέα εἶναι ἡ ἐνότης καὶ ταυτότης τῶν ἀντιθέσεων, νόησις ἅμα καὶ ὑπαρξις. Ἡ δὲ φύσις καὶ τὸ πνεῦμα, ἥτοι τὸ ἀντικείμενον καὶ τὸ ὑποκείμενον, τὸ εἶναι καὶ τὸ νοεῖν, εἶναι ἀπλῶς διάφοροι μορφαί, καθ' ἃς ἐκδηλοῦται τὸ Ἀπόλυτον ἐν

50. Οὕτω καταλήγομεν εἰς τινὰ ἰδεοκρατίαν, εἰς ἰδεολογικὴν καὶ δυναμικὴν θεαρχικὴν θεωρίαν¹, καθ' ἣν ὁ κόσμος, ἡ φύσις καὶ τὸ (πεπερασμένον) πνεῦμα, ἔχει πρὸς τὸ Ἄπολύτον ἠρτημένην καὶ δευτερεύουσαν θέσιν, ἀρκούντως διάφορον τῆς παρὰ τῷ Ἐγέλῳ. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ φιλοσόφημα τοῦτο, καθ' ὃ ὁ θεὸς ὑπάρχει ἐν τῷ κόσμῳ διαφανόμενος καὶ ἀποκαλυπτόμενος ἐν τῇ ἀναπτύξει αὐτοῦ, νοοῦμεν τὸν θεὸν καθ' ἑαυτὸν μὲν ἔξω τοῦ κόσμου ὑπάρχοντα ἐν δὲ τῷ κόσμῳ ἐμφαινόμενον ὡς δύναμιν ἀντικατοπτρίζουσαν τὴν θεϊαν ἰδέαν, ὡς θεϊαν δύναμιν ἀποκαλυπτομένην ἐν τῷ διὰ τοῦ αὐτοδιορισμοῦ τοῦ Ἄπολύτου τεθειμένῳ κόσμῳ τῶν φαινομένων².

τῷ ἀποσκιάσματι αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο λοιπὸν ἀμφοτέρωτα εἶναι κατ' οὐσίαν τὸ αὐτό, διότι ἔχουσι κοινὴν τὴν ἀρχὴν καὶ συνάπτουσιν ἐν ἑαυτοῖς τό τε ὑποκειμενικὸν καὶ τὸ ἀντικειμενικόν· διαφέρουσιν οὐχὶ κατὰ ποιὸν ἀλλὰ κατὰ ποσόν, καθ' ὅσον ἐν ἑκατέρῳ αὐτῶν ἐπικρατεῖ τὸ ἕτερον συστατικόν. Ἡ φύσις ἔχει ἐν ἑαυτῇ διακεχυμένον τὸ πνεῦμα ὡς μορφὴν καὶ ζωὴν· τὸ πνεῦμα πάλιν φέρει ἐν ἑαυτῷ τὴν φύσιν ὡς περιεχόμενον. Αὕτη εἶναι ἡ αἰτία, δι' ἣν ἡ φύσις καὶ τὸ πνεῦμα εἶναι συναφῆ καὶ ἀπ' ἀλλήλων ἀχώριστα· ἡ φύσις ἀντικατοπτρίζεται ἐν τῷ πνεύματι, τὸ πνεῦμα ἀναπαράγει τὴν φύσιν. Ἡ ἀλήθεια ἐγκείται ἐν τῇ ἐνότητι αὐτῶν, ἐν τῇ ὑπαγωγῇ αὐτῶν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀρχὴν, εἰς τὴν ἀπόλυτον ἰδέαν. Ἀλήθεια λοιπὸν ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπον εἶναι ἡ σύνθεσις καὶ ἁρμονία τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ, τοῦ νοεῖν καὶ τοῦ εἶναι, τῆς ἐννοίας καὶ τῆς οὐσίας, καὶ ἡ ἀναγωγή ἀμφοτέρων εἰς τὸ Ἄπολύτον.

¹ Ὑπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων ἀγόμενοι προσεγγίζομεν αὐτομάτως πρὸς τὸν πλατωνισμόν ἐν τῇ εὐρυτέρῃ αὐτοῦ ἐκδοχῇ, καθ' ἣν περιλαμβάνεται ἡ ἀρχαία καὶ νέα πλατωνικὴ καὶ ἡ ἀριστοτέλικὴ φιλοσοφία. Ἐν μέρει δὲ πλησιάζομεν πρὸς τὸν σπινοζισμόν καὶ τὴν μετὰ Κάντιον φιλοσοφίαν.

² Ἐκ τῶν εἰρημένων ἐγένετο ὅπως οὖν φανερόν, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ἐμμείνωμεν ἐν τῷ ἐγγελισμῷ ἀλλ' ὀφείλομεν νὰ χωρήσωμεν περαιτέρω, «νὰ ὑπερνικήσωμεν» αὐτόν.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Η ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΕΓΕΛΟΥ ΕΠΙ ΤΗΝ ΝΕΩΤΕΡΑΝ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΝ ΔΙΑΝΟΗΣΙΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΡΩΤΟΝ

ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΕΓΕΛΟΥ ΕΝ ΓΕΡΜΑΝΙΑΙ

1. Η ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΕΓΕΛΟΥ

1. Ἡ βαθυγνώμων καὶ μεγαλεπήβολος διδασκαλία τοῦ Ἐγέλου, διὰ τε τῆς ἀπὸ καθέδρας διδασκαλίας καὶ διὰ σειρᾶς συγγραμμάτων διαδοθεῖσα, εὗρεν, ὡς ἦτο εὐλογον, εἰλικρινεῖς θαυμαστὰς καὶ θερμοὺς θιασώτας πλείστους ὅσους καὶ δὴ καὶ ἐκ τῶν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ προεχόντων καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ τὰ πρῶτα φερόντων. Τὸ συντελεσθὲν ἄριτον σύστημα ἦτο μὲν κατάλληλον ὅπως ἀναδείξῃ ἰδίαν Σχολὴν τοῦ Ἐγέλου, ὅστις διὰ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ κύρους αὐτοῦ ἐφαίνετο ὅτι ἐκράτει ἐν τοῖς ὀπαδοῖς ὡς δεσπότης καὶ δικτάτωρ· ἀλλ' ἅμα ἡ εὐρύτης καὶ καθολικότης τοῦ περιεχομένου ἔμελλε νὰ ἀγάγῃ εἰς χωρισμὸν καὶ διάκρισιν πολλῶν κατευθύνσεων. Ἡ ἔντονος τοῦ φιλοσόφου δραῖσις ἐν τοῖς πανεπιστημίοις τῆς Ἰένης καὶ τῆς Αἰδελβέργης καὶ τοῦ Βερολίνου προσείλκυσε μέγαν ἀριθμὸν μαθητῶν καταστάντων προθύμων κηρῦκων τῶν θεωριῶν τοῦ διδασκάλου. Ἐν Ἰένῃ ἤδη ἠκροάσατο αὐτοῦ ὁ *Gabler*¹, ὃν ἐπεθύμει ὁ Ἐγελος νὰ καταλίπῃ διάδοχον ἐν τῇ καθέδρᾳ τοῦ Βερολίνου, ὅπου καὶ προσεκλήθη τῷ 1834 παρὰ τὰς πολλὰς ἀντιδράσεις. Οὗτος καυχᾶται ὅτι ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρώτων καὶ παλαιοτάτων ἐν Ἰένῃ μαθητῶν καὶ ὁμολογεῖ παρησιᾶ ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν ἐγελικὴν Σχολήν. Ὄντως δ' ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «Κριτικὴ τῆς συνειδήσεως»²

¹ Ὁ Γεώργ. Ἀνδρ. Gabler ἐγεννήθη τῷ 1789 ἐν Altdorf καὶ ἀπέθανε τῷ 1852 ἐν Teplitz.

² Ἡ «Kritik des Bewusstseins» ἐκδοθεῖσα τὸ πρῶτον τῷ 1827 καὶ ὕστερον τῷ 1901 μετὰ προλόγου τοῦ G. Bolland συνεγράφη ὡς πρῶτον μέρος ἐγχειριδίου φιλοσοφικῆς προπαιδείας, ἧς ὁμως τὸ δεύτερον μέρος κατελείφθη ἀσυμπλήρωτον καὶ ἀνέκδοτον.

ἐρμηνεύει καὶ διασαφεῖ καλῶς τὰ διανοήματα τοῦ διδασκάλου, ἀποκρούει παρανοήσεις καὶ παρέχει εἰσαγωγὴν εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ μάλιστα τὴν φαινομενολογίαν αὐτοῦ. Καὶ ἐν ἄλλῳ δὲ συγγράμματι «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου» ἐπιγραφομένῳ¹ ὑπερμαχεῖ τῶν θεωριῶν ἐκείνου κατὰ τῶν παρανοήσεων τοῦ Trendelenburg καὶ τῆς ἐπ' ἀθεία μομφῆς.

2. Ἀφωσιωμένος μαθητὴς τοῦ Ἑγέλου ἦτο καὶ ὁ Λεοπόλδος von Henning (1791—1866), ὅστις τῷ 1821 ὑφηγητὴς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Βερολίνου γενόμενος διέδιδε τὰς θεωρίας τοῦ διδασκάλου εἴτε ἐπαναλαμβάνων τὰς παραδόσεις αὐτοῦ εἴτε ἰδίᾳ διδάσκων τὴν ἐγελικὴν φιλοσοφίαν· ὕστερον δὲ (τῷ 1825) κατέστη ἔκτακτος καὶ μετὰ δέκα ἔτη τακτικὸς καθηγητὴς. Ἐν τῷ συγγράμματι τῷ ἐπιγραφομένῳ «Ἀρχαὶ τῆς ἠθικῆς ἐν ἱστορικῇ ἀναπτύξει»² ἐξήταζε καὶ ἐθεώρει τὰ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας ἐμφανιζόμενα ἠθικὰ συστήματα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ Ἑγέλου. Ἀπὸ δὲ τοῦ ἔτους 1827 ἠσχολεῖτο συντόμως περὶ τὴν σύνταξιν τῶν «Χρονικῶν ἐπιστημονικῆς κριτικῆς» (Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik), ὄργανου τῆς οἰκείας Σχολῆς χρησιμεύοντος εἰς διάδοσιν τῶν ἀρχῶν καὶ ἀπόκρουσιν τῶν ἐπιθέσεων³.

3. Ἐκ τῶν ἐν Αἰδελβέργῃ μαθητῶν ἦτο ὁ Φρειδερίκος Γουλ. Caronè (1789—1852)⁴, ὅστις ἦτο μὲν τὸ κατὰ πρῶτον καθολικὸς ἀλλ' ἔπειτα διὰ τοῦ ἔργου «Über alleinseligmachende Kirche» (1826 καὶ 1827) καὶ ἄλλων συγγραφῶν διημφεσβήτησε τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ ἐπεζήτησε τὴν ἴδρυσιν γενικῆς τῆς ἀνθρωπότητος ἐκκλησίας πάντας τοὺς λαοὺς περιλαμβανούσης καὶ εἰς πάντας τοὺς χρόνους ἐξαρκούσης. Ἄλλος μαθητὴς ἦτο ὁ Herm. Fried. Hinrichs (1794—1861) γενόμενος τῷ 1819 ὑφηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν Αἰδελβέργῃ καὶ ἀναδειχθεὶς εὐδόκιμος διδάσκαλος τῷ 1822 ἐξέδωκε βιβλίον⁵, ἐν ᾧ διερευνᾶται τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως θρησκείας καὶ φιλοσοφίας καὶ ἐπιχειρεῖται ἡ λύσις κατὰ τὰς ἐγελικὰς

¹ «Die Hegelsche Philosophie, Beiträge zu ihrer richtigen Beurteilung und Würdigung», 1843.

² «Prinzipien der Ethik in historischen Entwicklung», 1824.

³ Ὁ Λεοπόλδος von Henning, ὅτε ἐπεχειρήθη ἡ ἔκδοσις τῶν ἔργων τοῦ Ἑγέλου, ἀνέλαβεν, ὡς εἶδομεν, τὴν Λογικὴν ὕστερον δ' ἐστράφη μᾶλλον πρὸς τὰς πολιτικὰς ἐπιστήμας.

⁴ Ὁ Caronè ἠκολούθησε τῷ Ἑγέλω κατόπιν εἰς Βερολίνον.

⁵ Τὸ βιβλίον ἐπεγράφετο «Die Religion im inneren Verhältnisse zur Philosophie», οὗ ἀξιόλογον πρόλογον προέταξεν ὁ Ἑγελος.

θεωρίας¹. Τῷ αὐτῷ ἔτει ἐκλήθη ἔκτακτος καθηγητὴς εἰς Breslau καὶ ἀπὸ τοῦ 1824 ἔδρασεν ἐν Ἀλλῃ τακτικὸς καθηγητὴς. Ἐν τῷ πρώτῳ μέρει τοῦ ἔργου τοῦ ἐπιγραφομένου «Ἡ γένεσις τῆς γνώσεως» (Die genesis des Wissens) πειρᾶται νὰ συνάψῃ ἀλλήλαις τὴν φαινομενολογίαν καὶ τὴν λογικὴν τοῦ Ἐγέλου καὶ νὰ θεωρήσῃ τὴν αὐτογνωσίαν τοῦ πνεύματος ὡς πραγματικὴν γνῶσιν. Πρὸς δὲ ἡσχολήθη περὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας καὶ περὶ τὴν καλολογία καὶ τέλος ἐν τῷ συγγράμματι «Οἱ βασιλεῖς» (Die Könige) ἐπιγραφομένῳ (1852) ἐξετάζει τὴν ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν τῆς βασιλείας κατὰ τὰ λογικὰ αὐτῆς μέρη.

4. Θιασώτης καὶ φίλος τοῦ Ἐγέλου ἐγένετο ὁ θεολόγος Κάρολος *Daub* (1765—1836), ὅστις ἀπὸ τοῦ 1795 ἦτο καθηγητὴς τῆς θεολογίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Αἰδελβέργης καὶ ἀντιπρύτανης ὧν συνέτελεσεν εἰς τὴν ἐκεῖσε πρόσκλησιν τοῦ φιλοσόφου. Τὸ μὲν κατ' ἀρχὰς ἠσπάζετο τὴν κριτικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Καντίου ἀλλ' ὕστερον προσήγγισεν εἰς τὴν περὶ ταυτότητος θεωρίαν τοῦ Schelling, καθὰ ἐμφαίνει τὸ ἔργον αὐτοῦ «Θεολογούμενα» (Theologumena) 1806², καὶ τέλος ὑπῆρξε θαυμαστὴς³ καὶ ὁπαδὸς τοῦ Ἐγέλου. Ἐμπεφορημένος λοιπὸν τῶν θεωριῶν τοῦ μεγάλου φιλοσόφου ἐπεζήτησε νὰ ἐμπεδώσῃ τὴν δογματικὴν τῶν διαμαρτυρομένων διὰ τῆς λογικῆς μεθόδου αὐτοῦ⁴. Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1821 ἐδίδαξε περὶ τῆς φαινομενολογίας καὶ ὕστερον ἐνεβάθυνεν ἰσχυρότερον εἰς τὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν, ἣν ἐγκωμιάζων ἀποφαίνει ὡς τὸ μόνον ἔργον, καθ' ὃ θὰ δύναται ἡ φιλοσοφία ἐν τῷ μέλλοντι νὰ διδάσκηται κατὰ βάθος ἐν τοῖς πανεπιστημίοις. Τὸ σύγγραμμα τοῦ Daub, «Ἡ δογματικὴ θεολογία τοῦ παρόντος»⁵, καὶ αἰ μετὰ

¹ Ὁ Hinrichs τείνει εἰς τὸ νὰ ἐκλάβῃ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγέλου ὡς τὸ ὑπέρτατον γέννημα τοῦ χριστιανισμοῦ.

² Ἐν τῷ βιβλίῳ τῷ ἐπιγραφομένῳ «Ἰούδας ὁ Ἰσκαριώτης ἢ τὸ κακὸν ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀγαθόν» (1816—18) ἐξῆρεν ὁ Daub τὰ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Schelling ἐνυπάρχοντα μυστικά καὶ θεοσοφικὰ στοιχεῖα.

³ Ἐν τῇ πρώτῃ ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Ἐγελον (τῆς 30 Ἰουλίου τοῦ 1816) ἐκφράζει τὸν θαυμασμὸν αὐτοῦ πρὸς τὸν ἄνδρα, δι' οὗ «ἡ Αἰδελβέργη θὰ ἀπέκτα τὸ πρῶτον ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ πανεπιστημίου φιλόσοφον, ἀφοῦ ὁ Σπινόζας ἄλλοτε εἶχεν ἀρνηθῆ τὴν πρόσκλησιν».

⁴ Γράφων πρὸς τὸν Ἐγελον εἰς Βερολῖνον τῷ 1821 ὁμολογεῖ ὅτι μετὰ πολλοῦ κόπου καὶ ἐνδελεχοῦς σπουδῆς τῶν ἔργων αὐτοῦ ἐγένετο ὁπωσδήποτε κύριος τῆς λογικῆς μεθόδου.

⁵ «Die dogmatische Theologie jetztiger Zeit oder die Selbstsucht in der Wissenschaft des Glaubens und seiner Artikel» Heid. 1833.

θάνατον αὐτοῦ ἐκδοθεῖσαι παραδόσεις¹ μαρτυροῦσι περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἐγέλου².

5. Πρὸς τοὺς ἐν Ἀϊδελβέργῃ φίλους διετήρησε καὶ μετέπειτα ὁ Ἐγγελος τὸν στενὸν σύνδεσμον. Νέους δὲ μαθητὰς καὶ πολλοὺς θαυμαστάς ἐκτῆσατο ἐν Βερολίῳ, ἔνθα εὐρύτερον διεδόθη ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ καὶ ἀναπτυχθεῖσα ἀπετέλεσε Σχολήν. Ἡ παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ von *Altenstein* καὶ μάλιστα τοῦ μυστικοῦ συμβούλου Ἰω. *Schulze* εὐνοία ἐπέρρωσε τὴν νέαν φιλοσοφίαν καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν διάδοσιν αὐτῆς εἰς τὰ πανεπιστήμια. Ὁ τελευταῖος δ' οὗτος ἐγένετο οὐ μόνον τακτικὸς ἀκροατὴς καὶ ἐπιμελὴς μελετητὴς τῶν συγγραμμάτων ἀλλὰ καὶ στενὸς φίλος τοῦ Ἐγέλου ἀνωμολόγει ὅσα εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν προσωπικὴν φιλίαν αὐτοῦ ὄφειλεν ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν πολιτικὴν ἀντίληψιν καὶ τὴν δημοσίαν δρασίαν καὶ ἐξύμνει τὸν Ἐγγελον ὡς πιστὸν καὶ πολύτιμον σύμβουλον εἰς διευθέτησιν τῶν πραγμάτων τῆς ἀνωτάτης ἐκπαιδεύσεως. Ὅπως ἐν Ἀϊδελβέργῃ ὁ Daub οὕτω καὶ ἐν Βερολίῳ ὁ θεολόγος Φίλιππος Κορν. *Marheineke* (1780—1846), ὁ ἀπὸ τοῦ 1811 δρῶν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ, ἐστράφη πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγέλου καὶ ἐγένετο αὐτῷ οἰκεῖος. Ἐνῶ ἡ πρώτη ἔκδοσις τῶν θεμελιωδῶν διδασκαλιῶν τῆς χριστιανικῆς Δογματικῆς αὐτοῦ³ ἐδείκνυε τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Schelling, ἡ δευτέρα τοῦναντίον ἐφαίνετο ἐπεξεργασμένη κατὰ τὴν λογικὴν καὶ διαλεκτικὴν μέθοδον τοῦ ἐγγελικοῦ φιλοσοφήματος. Ἐκδέχεται λοιπὸν τὴν θρησκείαν ὡς νόησιν καὶ γνῶσιν τὴν δὲ ἰδέαν τοῦ θεοῦ ὡς τὸ καθ' αὐτὸ ὄν· εἰς τὰς περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ τῆς μετὰ θάνατον ὑπάρξεως θεωρίας πειροᾶται νὰ προσνεύμη θεωρητικὴν καὶ λογικὴν ἔννοιαν. Ὅταν ὁ χριστιανισμὸς, λέγει, ὁμιλῇ περὶ ἄλλου ἀνωτέρου κόσμου καὶ τοῦτον καθιστᾷ παρόντα διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ θεοῦ, οὐδὲν ἄλλο ποιεῖ ἢ ἐκφράζει τὴν ἀπειρον ζωὴν τὴν ἐνυπάρχουσαν ἐν τῇ πίστει. Τοιαύτη δ' ὅμως λογικὴ θεολογία ἔμφλεν εὐλόγως νὰ περιέλθῃ εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τε τὴν ἐπὶ τοῦ συναισθήματος ἐρειδομένην θεολογίαν τοῦ Schelling καὶ πρὸς τὴν ὀρθόδοξον θεολογίαν τῶν διαμαρτυρομένων.

6. Αἱ ἐν Βερολίῳ παραδόσεις καὶ τὰ περὶ φιλοσοφίας τοῦ δικαίου

¹ «Philosophische und theologische Vorlesungen», 7 τόμ., ἐν Βερολίῳ 1838—1844.

² Καὶ ὅμως δὲν ἐθεωρεῖτο ὡς γνήσιος ἐγγελικός. Ὁ Michelet λέγει ἐμφαντικῶς ὅτι ὁ Daub ἀνήκει ἐν μέρει εἰς τὴν Σχολὴν τοῦ Ἐγέλου ἐμμείνας προσηλωμένος εἰς τὴν φαινομενολογίαν τοῦ πνεύματος.

³ «Grundlehren der christlichen Dogmatik als Wissenschaft», 1827.

συγγράμματα τοῦ Ἐγέλου ἔσχον ῥοπὴν ἐπὶ τὰς νομικὰς καὶ πολιτικὰς ἐπιστήμας. Ὁ νομικὸς Ἐδουάρδος *Gans* (1798—1839), ὅστις ὑπῆρξεν ἤδη ἐν Αἰδελβέργῃ ἀκροατὴς αὐτοῦ, κατέστη τῷ 1820 ὑφηγητὴς, τῷ 1825 ἔκτακτος καὶ μετὰ τρία ἔτη τακτικὸς καθηγητὴς ἐν τῇ νομικῇ Σχολῇ τοῦ Βερολίνου. Οὗτος τῷ 1823 ἔπεμψε πρὸς τὸν φιλόσοφον τὸν πρῶτον τόμον τοῦ ἔργου «Τὸ κληρονομικὸν δίκαιον ἐν τῇ κοσμο-ἱστορικῇ ἀναπτύξει»¹ ἐπιγραφομένου ὁμοῦ μετὰ ἐπιστολῆς, ἐν ἣ ἔξέφραζεν, ὡς καὶ ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ βιβλίου, τὴν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν Ἐγέλου, διότι ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ καθωδήγησεν εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ἔργου. Ἀντιτιθέμενος δηλαδὴ πρὸς τὴν λεγομένην ἱστορικὴν Σχολὴν, ἧς κυριώτατος προστάτης ἦτο ὁ Savigny, προθυμεῖται νὰ ἐφαρμόσῃ τὰς θεωρίας τοῦ Ἐγέλου εἰς τὴν νομικὴν ἐπιστήμην καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ δικαίου κατ' ἀρχὰς φιλοσοφικάς. Ἀντὶ τῆς ἱστορικῆς γενέσεως τάττει τὰς λογικὰς βαθμίδας, αἵτινες προσλαμβάνουσιν ἱστορικὴν καὶ συστηματικὴν σημασίαν. Ῥητέον δὲ ὅτι συνήργησε μεγάλως εἰς τὴν ἴδρυσιν τῶν «Χρονικῶν ἐπιστημονικῆς κριτικῆς» φροντίσας περὶ εὐρέσεως ἐκδότου καὶ συνεργατῶν². Διὰ τῆς τοιαύτης ἐνεργείας καὶ μάλιστα διὰ τῶν λαμπρῶν διαλέξεων συνετέλεσεν, εἴπερ τις καὶ ἄλλος, εἰς τὴν διάδοσιν τῶν θεωριῶν τοῦ Ἐγέλου.

7. Νομικὸς ὢν μετέστη εἰς τὴν φιλοσοφίαν ὁ Κάρολος Λουδ. *Michelet* (1801—1893), ὅστις ὑπὸ τοῦ Ἐγέλου παρορμηθεὶς συνέταξε πραγματείαν «*De doli et culpæ in iure criminali notionibus*» ἐπιγραφομένην καὶ ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τῷ 1824³· μετὰ δύο ἔτη ἐγένετο ὑφηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν Βερολίνῳ καὶ τῷ 1829 ἔκτακτος καθηγητὴς. Ἐν συγγράμματι τῷ 1827 ἐκδοθέντι καὶ ἐπιγραφομένῳ «Ἡ Ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν σχέσει πρὸς τὸ σύστημα τῆς Ἠθικῆς»⁴, ἐπέδιωκε νὰ παραστήσῃ τὴν συστηματικῶς σπουδαίαν ἀριστοτελικὴν ἠθικὴν κατὰ τὴν ἀποψιν τοῦ Ἐγέλου καὶ ἅμα κατεπολέμει τὰς γνώμας τοῦ Schleiermacher. Τῷ δ' ἐπομένῳ ἔτει ἐξέδωκεν ἐκτενέστερον ἔργον, «Τὸ σύστημα τῆς φιλοσοφικῆς ἠθικῆς ἐν σχέσει πρὸς τὸν νομικὸν καταλογισμόν, τὴν ἱστορίαν τῆς ἠθικῆς καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς χριστιανικῆς

¹ «*Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung*», 4 τομ. 1824—35.

² Ὑπομνήσεως χάριν ἐπαναλαμβάνομεν ὅτι ὁ Gans ἐξέδωκεν ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ἐγέλου τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας καὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου.

³ Ἐν τῇ πραγματείᾳ ταύτῃ ἐφήρμοζεν εἰς τὴν νομικὴν τὴν περὶ δικαίου φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγέλου καὶ τὴν ἠθικὴν θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους.

⁴ «*Die Ethik des Aristoteles in ihrem Verhältnisse zum System der Moral*».